

ХРОНІКА ТАБОРОВИХ БУДНІВ

Сугаєнськ 1976

EX LIBRIS

БОГДАНА
ЧАЙКІВСЬ
КОГО

ХРОНІКА

ТАБОРОВИХ БУДНІВ

A CHRONICLE OF EVERYDAY LIFE
IN A SOVIET CONCENTRATION CAMP

SUČASNIST'
1976

**ХРОНІКА
ТАБОРОВИХ БУДНІВ**

diasporiana.org.ua

**СУЧАСНІСТЬ
1976**

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ
Ч. 109

Обкладинка Любослава Гуцалюка

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Пропонуємо читачам збірку самвидавних документів, які в роках 1974 і 1975 народилися у Владімірській в'язниці та в Мордовських і Пермських таборах СРСР. Їх авторами є політичні в'язні різних народів Радянського Союзу.

Основну частину книжки творять писання видатного діяча українського руху опору Вячеслава Чорновола і єврейського мистця Бориса Пенсона. Завдяки їхньому спільному зусиллю, постав есей п. н. "Будні мордовських таборів". Борис Пенсон є автором нарису "ГУЛаг — сьогодні", а з писань Чорновола в збірку входять такі документи: текст його вироку з коментарем, його заява воєнному прокуророві Прикарпатської військової округи і його звернення до президента США Дж. Форда. У збірці є також заява 67 політичних в'язнів до Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу Верховної ради СРСР.

Частину документів подаємо тут у перекладі з російської мови. Вони були друковані на сторінках журналу *Сучасність*.

Надруковані тут документи розкривають умови безправ'я і насильства у в'язницях та концтаборах СРСР, вказують на важке становище політичних в'язнів, що їх переслідують за переконання. Рівночасно однак, читаючи написане у збірці, не можна не відчутти променя надії на краще майбутнє. Підставу для цього дають численні вияви солідарності, дружби та співпраці каторжан різних народів Радянського

Союзу, їхньої спільної боротьби проти насильства комуністичної диктатури та великодержавного шовінізму. В'язничні й таборіві власті намагаються нацькувати політичних в'язнів різних національностей одних проти одних, а в той самий час українці, литовці, євреї, грузини, вірмени, кримські татари, російські демократи та інші, пишуть спільні петиції і протести, ведуть спільні голодівки, виступають в оборону один одного, одним фронтом боряться проти насильства. Цим вони документують своє невгнуте бажання свободи для людини і для нації, цим вони рівночасно ставлять перед своїми народами перспективу нового ладу, в якому не буде насильства над людиною, не буде міжнаціональної ворожнечі, а буде мир і взаємопошана між вільними народами в їх власних державах.

В. ЧОРНОВІЛ
ДОКУМЕНТИ

Вирок В. Чорновола

(З коментарем)

Вячеслав Чорновіл

Справа № 03.73.

Вирок

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки
12 квітня 1973 року Судова колегія в кримінальних спра-
вах Львівського обласного суду, в складі:
головуючого — Ханюка І. Ю.

народних засідателів — Моргуна О. Ф., Ладіка О. П.

при секретарі — Мурська [?] Х. В.

з участю прокурора — Руденка А. А.

розглянула у закритому судовому засіданні в м. Львові
кримінальну справу про обвинувачення

ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича, народження 1
січня 1938 року в селі Єрки Звенигородського р-ну
Черкаської обл., українця, гром. СССР, безпартійного, з
вищою освітою, не одруженого, працювавшого прийо-
моздатчиком вантажів на станції Скнилів Львівської залізниці,
проживаючого в м. Львові, в 1967 р. судимого по ст. 187-1 КК

*У цьому документі зберігаємо правопис оригіналу. —
Редакція.*

УРСР на півтора року позбавлення волі — за ст. 62 ч. 1 КК
УРСР, —

УСТАНОВИЛА:

підсудний Чорновіл на протязі 1969, 1970 і 1971 р. в м. Львові і ін. місцях з метою підриву і ослаблення Радянської влади систематично виготовляв, розмножував, розповсюджував і зберігав документи та літературу, що порочать радянський державний та суспільний лад.

В 1969 р. Чорновіл зберігав документ антирадянського змісту "Інтернаціоналізм чи русифікація", написаний Дзюбою, який опрацював і під виглядом "критики" твору Б. Стенчука "Що і як обстоює Дзюба", написав документ антирадянського змісту "Як і що обстоює Б. Стенчук", розмножив його та розповсюдив серед своїх знайомих — Шабатури, Боднарчука, Дзюби. З документом "Як і що...", який Чорновіл виготовив на початку 1970 р., він ознайомив Чубая, а гр-ку Савронь ознайомив з документом антирадянського змісту "Інтернаціоналізм чи русифікація". В цих документах, з метою підриву і ослаблення Радянської влади зводяться наклепи на національну політику в Радянському Союзі, фальсифікується процес комуністичного будівництва в СРСР і в Радянській Україні, пропагується ідея підриву братської дружби і єдності народів Радянського Союзу, а також розпалюється ворожнеча між українським і російським народом.

З початку 1970 р. по травень 1971 р. Чорновіл приймав участь у виданні нелегального "журналу" "Український вісник", який з першого по п'ятий номери за своїм змістом був спрямований на підрив і ослаблення Радянської влади. В ньому зводились наклепи на національну політику Радянської влади, на соціалістичну демократію, на Радянську Конституцію. Цей так званий журнал розповсюджувався в Радянській Україні і за кордоном.

В цьому "журналі" Чорновіл помістив написану ним передмову "Завдання "Українського вісника", а також документи: частину "Як і що обстоює Б. Стенчук", "Про

український самвидав", "Українці відбиваються", "Голоси чужоземців", "Розмова з читачем", "Виправлення та пояснення", "Від редакції", які він написав у співавторстві з іншими особами та редагував їх. В цих документах зводяться наклепи на радянську дійсність, на радянський суспільний і державний лад.

У вересні 1971 р. Чорновіл разом з іншими особами виготовив документ "До ЦК КПУкраїни", в якому зводиться наклеп на радянський державний лад і виправдовуються злочинні дії засудженого Мороза. З метою підриву Радянської влади Чорновіл розмножив цей документ і розповсюдив серед своїх знайомих.

В кінці 1971 р. Чорновіл був ініціатором створення "Громадського комітету захисту Н. Строкатої". Він разом з іншими авторами написав документ про створення цього "комітету" та довідку про особу Строкатої, яка притягалась до кримінальної відповідальності за антирадянську пропаганду. Написані документи він з метою антирадянської пропаганди і агітації розмножив на друкарській машинці і частково розповсюдив серед своїх знайомих в містах Львові, Києві і Москві. В цих документах зводиться наклеп на діяльність органів радянського правосуддя, на радянську демократію, на радянську дійсність.

Влітку 1971 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади отримав від гр-ки Сенік, яка в даний час засуджена за антирадянську діяльність, вірші: "Б'є восьма", "Ви писали до мене давно", "Непорочна ти мадонна", "Навколо Братська могили братські", "Лиця квадратові", "Ти мені ворог чи ти мені брат", "Что товариш, мечетесь от счастья", "Під ногами хиткий тротуар", "Я собі нічого не оставляю", "Живу у невимовній тузі", "Повні зали народного дому", "О, Львів", "Я бачу вас далекі Львова вежі", які зберігав у себе на квартирах в м. Львові та деякі з цих віршів редагував. В цих віршах зводиться наклеп на радянський державний і суспільний лад з метою його ослаблення, національну політику радянської держави, на радянську дійсність.

В них містяться заклики до боротьби за повалення Радянської влади.

В 1970-71 р. Чорновіл отримав і зберігав у м. Львові вірші Калинець І. О.: "Дорога вигнання", "Замість присвяти", "Одісея", "І вже я жду тебе, суддю", "Моя велика нація, мовчи", "Ви збережіть себе на завтра", "Мої праправнуки далекі і незнані", "Молитва до сонця", "Такі ми щедрі на зневагу", "Звернення до Війона", "О мій народе фари-сейський", "Це небо чорне і зловісне", "Слово до побратимів". Ці вірші він зберігав недрукованими з метою поширення наклепів, вигадок на радянський суспільний лад, поскільки в цих віршах зводиться наклеп на радянську дійсність, радянську інтелігенцію, заклики до збройного повстання проти Радянської влади та помсти за засуджених за антирадянську діяльність.

В 1971 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади зберігав у себе на квартирі в м. Львові вірші Осадчого, а саме: "Посеред поля", "Хто ти, де ти...", "Ватра серед ночі", "Деся там обшарпують місяць", "Тоді я відчув", "Не одну отаву покосили", "Сім безконечної степені літ", "Не спіраль, а лінія життя", "В тім світі властеном був матюк", "Яблука дозріли у саду", "А тут уже на поготові", "Осиротіли Суми і Ромни", "Купіш у Мотронівці", "Лесі Українці", "В саду за тією землею", "В цім зачудованнім оціпенінні", а також відгук, який отримав в 1970 р. під назвою "Полин над головою". В цих віршах і відгуку зводяться наклепи, вигадки на радянське суспільство, його людей, на національну політику в СРСР та дружбу українського і російського народів.

Восени 1971 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади отримав і зберігав у себе на квартирі в м. Львові вірші Калинця Ігоря: "Тренос", "Для зачину", "Обеліски диму", "Підсумовуючи мовчання", "Вежа твоєї печалі", "Страждання", "Тривання", "Коли б проросло сім'я", "Сила, що звільнить нас". В цих віршах зводяться наклепи на Радянську владу, на дружбу радянських народів, висловлюється презирливе ставлення до радянського

народу, спотворюються історичні факти, радянський лад ототожнюється з політикою царизму та беруться під захист особи, що ведуть антирадянську діяльність.

На протязі 1969-71 р. Чорновіл з метою підриву і ослаблення Радянської влади на своїх квартирах по вул. Дубовій Но. 12, вул. Спокійній Но. 13 та Партизанській Но. 12 в м. Львові зберігав документи антирадянського змісту, в яких зводились наклепницькі вигадки на радянський суспільний і державний лад, а саме:

— записану на магнітофонну стрічку пісню "Про самостійну Україну" [назву придумали кагебісти, пісня так не називалась — В. Ч.] та записану на магнітофонну стрічку поему Чубая "Вертел", яка була вміщена в Но. 5 "журналу" "Український вісник". В цих записах зводяться наклепницькі антирадянські вигадки на радянську дійсність.

— лист "До Комітету прав людини ООН" і "До української і закордонної громадськості", датований липнем 1971 року, в якому зводиться наклеп на дії радянських державних органів, на радянську дійсність. Листи виготовив Чорновіл. [Тут — плутанина, лист був один — В. Ч.]

— статті під назвою "Витівки зрячої Фемиди...", "Народжуюся як злочинець", в яких зводяться наклепи на радянські адміністративні органи, на радянську дійсність. [Знову кагебістська натяжка. Ніяких двох статей не було, а була одна давня ледь розпочата чернетка про обставини мого першого засудження — В. Ч.]

Підсудний Чорновіл в судовому засіданні винним в представленому звинуваченні себе не визнав. Він пояснив, що участі у випуску "Українського вісника" не приймав, а чому надруковані в ньому його статті не знає, що статтю "Як і що ..." виготовив без мети підриву Радянського Союзу. Вірші Сенік, Калинець Ірини, Калинця Ігоря, Осадчого і інших авторів зберігав з метою оцінки їх художньої цінності, а не з антирадянською метою. Він також пояснив, що вилучена у нього література зберігалась не з метою антирадянської пропаганди, а як літературна цінність.

Вина Чорновола у скоєнні зазначених злочинів

стверджується такими доказами. [Цю частину вироку, що в основному повторює попередню, тільки коротко прокоментую не цитуючи].

Вирок стверджує, що свідки Боднарчук і Чубай в суді, а Шабатура на попередньому слідстві підтвердили одержання від мене статті "Як і що обстоює Б. Стенчук". Це — фабрикація, до якої кагебісти вдалися, не змігши знайти жодного дійсного факту розповсюдження мною статті (крім факту передачі її Дзюбі). Насправді Боднарчук в суді свідчив, що статті у мене не брав, а в кого взяв — не пам'ятає. Чубай сказав тільки, що бачив у мене на столі в грудні 1969 року (коли моєї статті ще не існувало) якийсь рукопис, де йшлося про мовні питання (це була дискусійна стаття про літеру "r"), а моєї статті про книжку Стенчука не бачив і не читав. С. Шабатура на слідстві по своїй справі спочатку говорила, що статтю їй хтось надіслав поштою, потім — що її забув біля вішалки хтось із гостей на день народження. По моїй справі її не передопитали, зведин віч-на-віч не робили, на суд свідком не привезли. Отже, покликання вироку на цих трьох свідків цілком розходиться з тим, що є в матеріялах справи (навіть у частково сфабрикованому протоколі суду). Але це кривосудців не турбувало, бо вони знали, що ніхто, крім особливо довірених людей, моєї справи не читатиме, а суд був закритий.

Фабрикацію "доказів" по епізоду з "Українським вісником" розгляну далі окремо. Тут зауважу тільки, що кагебістам досі нічого не відомо, хто, де і як випускав цей журнал. Рятуючи престиж гучно прославлених "зверхпильних чекістів", вони спробували приписати випуск журналу мені, виходячи тільки з суб'єктивних припущень. Для фабрикації "доказів", в хід пустили майже весь арсенал засобів запозичений у київських попередників, [нечітке слово] про — далі.

По незначному епізоду з листом в ЦК КПУ з приводу статті про Мороза в "Радянській освіті" слідство й суд мали тільки свідчення Дзюби про авторство і вилучений у мене примірник. Твердження вироку про розмноження і розпов-

сюдження тексту саме мною — нічим не обгрунтована кагебістська фікція.

Вигаданими у вироку є твердження про редагування та розмноження мною вилучених у мене віршів різних авторів. Ці вірші штучно витягли з мого великого літературного архіву, ніяких доказів редагування, розмноження і розповсюдження тих творів мною слідство не встановило.

Отже, мій вирок сфабрикований не тільки по юридичних кваліфікаціях дій, де КГБ не має ніякого стриму, але на половину сфабрикований і по самих приписаних мені діях. Цим він навіть дещо відрізняється від інших аналогічних вироків 1972-73 рр., де слідчі й судді вправлялися переважно в кваліфікаціях.

[Далі цитую заключну частину вироку — В. Ч.]

Скоєні Чорноволом злочини судова колегія вважає необхідним кваліфікувати за статтю 62 ч. 1 КК УРСР, поскільки виготовляючи, розповсюджуючи і зберігаючи зазначені антирадянські документи Чорновіл мав на меті підірвати та ослабити Радянську владу. Про це свідчить те, що він розповсюджував ці документи або зберігав з цією метою.

Обвинувачення Чорновола в тому, що він з метою підриву та ослаблення Радянської влади в березні 1970 року на квартирі Стуса в м. Києві проводив антирадянську пропаганду і агітацію; що у вересні 1971 року у м. Києві одержав від Франко 3. гроші і передав особам, що займались антирадянською пропагандою; в зберіганні вірша Сенік "Земля щороку оновляється"; в зберіганні магнітофонної стрічки з збіркою віршів Калинець І. О. "Дорога вигнання"; в зберіганні документів: статті В. Стуса "Зникоме розквітання особистості", статті "Іван Драч", статті "Володимир Самійленко", статті "Великий народний поет", статті "Вступ до першого публічного огляду музею", замітки "Леонід Леонов...", тексту "Тьмяною нудьгою...", віршів "Герб", "Кримська елегія", "Бахчисарай", книжки "Сучасникам", книжки "Злочинна іскра", тексту "Спогади про Хвильового", витягу з рецензії, тексту "Окрушини",

тексту "Прохання до друзів"; що розповсюджував наклепницькі вигадки восени 1971 р. на радянську дійсність перед гр-кою Франко В., що використовував радіоприймач для антирадянської пропаганди — в судовому засіданні не знайшло ствердження і підлягає виключенню. При цьому судова колегія виходить з того, що свідки Франко Віра і Дзюба категорично не ствердили, що Чорновіл в їх присутності проводив антирадянську пропаганду, спрямовану на підрив Радянської влади. Обвинувачення Чорновола в зберіганні зазначених документів органи попереднього слідства кваліфікували за ст. 62, ч. 1 КК УРСР, але не конкретизували, чому вважають доведеним, що Чорновіл зберігав їх з метою підриву Радянської влади. По справі не зібрано необхідних доказів, що він зберігав зазначені книжки, записки, радіопрोगрами з зазначеною метою. [Коментую цей абзац вироку. Маючи намір мене суворо засудити і водночас не маючи формальних підстав для цього, кагебісти не тільки фабрикували неіснуючі обставини, але й заповнили значну частину звинувального висновку різним мотлохом. Мені інкримінувалося "злочинне" збереження цілком безневинних літературних статей, які підчас багатьох попередніх обшуків у мене навіть не вилучалися, зошити цитат із прочитаних радянських книжок, де не було ніяких моїх коментарів ("злочинною" виявилася сама проблематика виписок), офіційних документів моєї першої справи, приватних записок особистого характеру і т. п. Суддя, вислухавши мої іронічні пояснення про ці пункти звинувачення, очевидно, не захотів себе аж так компромітувати і добру половину звинувального висновку до вироку не включив — В. Ч.]

При визначенні Чорноволу покарання судова колегія враховує ступінь суспільної небезпеки і тяжкості скоєного ним злочину, його особу, що він вже був судимий за ст. 187-1 КК УРСР, а також те, що він заявив, що в майбутньому не буде займатися антирадянською діяльністю. [Ніяких таких заяв про "антирадянську діяльність" я, звичайно, не робив. Ця фабрикація у вироку знадобилася, очевидно, для

компромітації мене в очах тих, хто слухав вирок, (хоч вирокі закритих судів проголошується відкрито, однак моїх знайомих і навіть дружину в зал суду не пустили, а слухати вирок завели спеціально підібрану публіку). Навпаки, в ході суду я доводив, що саме поняття "антирадянське" не є юридично означеним і стало в кагебістській практиці порожньою формою, яку, при потребі когось репресувати, заповнюють яким завгодно змістом. Як приклад, я наводив факт, що підчас першого арешту в 1967 р. вилучена при обшуку праця Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" мені не інкримінувалася і до справи не долучалася як така, що не носить кримінально карного характеру, а в 1972 році ця праця стала підставою арешту й засудження автора і читачів уже як "антирадянська" — В. Ч.]

Судова колегія вважає, що судові витрати підлягають стягненню з Чорновола в дохід держави частково, тобто в межах реальної можливості відшкодувати їх.

Керуючись ст. ст. 323, 324 КПК УРСР судова колегія

ЗАСУДИЛА:

ЧОРНОВОЛА Вячеслава Максимовича визнати винним і покарати за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 6 (шість) років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму з засланням на 3 (три) роки.

Початком відбуття цього покарання вважати 12 січня 1972 р. Міру запобіження заходу залишити тримання під вартою.

Стягнути з Чорновола В. М. судові витрати в сумі 600 крб. в прибуток держави.

Речові докази: документи — залишити при справі, друкарські машинки, папір, копірку — конфіскувати як речові докази, радіоприймач "ВЕР-201" — реалізувати, а гроші звернути на покриття понесених збитків по суд-витратах. Цей вирок може бути оскаржений засудженим з часу одержання його копії на протязі 7-ми діб до Верховного Суду УкрРСР.

Головуючий — Ханюк І. Ю.

Народні засідателі — Моргун О. Ф., Ладік О. П." [Все].

Мабуть не має потреби обгрунтовувати абсурдність юридичних кваліфікацій, даних переліченим у вироку творам, чи доводити, що в демократичному суспільстві неможливо було б кинути людину за ґрати за щось подібне. Кожен сам може зробити такий висновок, оскільки більшість інкримінованих мені текстів (вір Дзюби і моя стаття про книжку Стенчука, лист до ЦК КПУ про виступ "Радянської освіти", заява Громадського комітету захисту Н. Строкатої, поезії І. Калинця, поема Г. Чубая, а можливо, й вірші Ірини Калинець (Стасів) та М. Осадчого) набули розповсюдження в самвидаві і надруковані за кордоном. Невідомі чи й назавжди поховані в кагебістських архівах тільки деякі згадані у вироку твори чи фрагменти. Спробую їх коротко описати.

У мене вилучили близько 200 віршів І. Сенік, даних мені авторкою для критичної оцінки. Це були в основному ліричні поезії, і тому кагебісти зуміли взяти для вироку тільки 15 віршів. Вони (крім двох) написані в кінці 40-их на початку 50-их рр., коли авторка відбувала 10-річне ув'язнення за участь у підпільному русі, особливої художньої вартості не мають і просякнені зрозумілими для в'язня сталінських таборів настроями. Ось уривок одного:

Навколо Братська
Могили братські,
На трупах в'язнів
Тисячі трас,
На трупах в'язнів
Тисячі ГЕС.
"Ми тут страждали,
Ми тут вмирали" —
Звучить понурий
Стукіт колес,
Що Освенцім, Бухенвальд і Майданек?
Спаленим легше, авжеж,
Аніж роками ятрити рани,
Терпіти муки без меж.

Один з двох написаних після звільнення ("Непорочна ти, Мадонно мого серця") міг би бути надрукований в радянській пресі — це кілька загальних фраз про любов до

України. Другий ("Лиця квадратів") — наслідок спостереження за кагебістами, що охороняли В. Мороза в листопаді 1970 р.:

Лиця квадратів,
Шалики червоні,
А по серцях наших
Копитами коні,
А по серцях наших
Копита, копита....
Кажуть, наша правда
В Тайшетах зарита,
Кажуть, наша правда
В Мордві та в Норильськах,
А тут повсякденно
Наруга, злочинства.
Це — кати Шевченка,
Курбаса, Косинки,
Це тавром на лицах
Їх ганебні вчинки.

і. т. д.

З віршів Ірини Калинець, які можливо теж маловідомі, пам'ятаю "Замість присвяти" із збірки "Дорога вигнання" (названий злочинним тільки тому, що присвячений особі, яка була суджена за "антирадянську діяльність"):

І розіпнуть тебе, і прокленуть,
І на іконах намаплюють знову.
І ті жінки, що йшли з любов'ю,
На тебе знов молитися почнуть.
І наречуть онуків і синів
Твоїм ласкавим іменем, мій друже.
І в спогадах далеких, небайдужих
Тобі дарують кілька тихих слів.
Лиш я для світу цього Міріям.
Чорніє серце. Хижа моя тінь.
І світ за це платитиме мені,
Огудою, що краща від добра.

Стаття Осадчого "Полин над головою" — це короткий

відгук на добірку моїх невільницьких листів з часів першого ув'язнення.

Пісня, названа кагебістами "Про самостійну Україну", була на магнітофонній стрічці разом з іншими зробленими в Карпатах записами фольклору (переважно коломийками), її слова:

Боролись козаки
За Україну,
І боротись будем ми
За землю рідну.
І тоді-то Україна
Самостійна стане,
Розірвемо вражі ярма
Розкуєм кайдани.
Сміло ми в бій підем
За Україну
І голови складемо
За землю рідну.

Співається на мотив російської революційної пісні "Смело мы в бой пойдем за власть советов", можливо належить до тих же часів.

Звернення "До Комісії прав людини ООН. До української і закордонної громадськості" (3 сторінки машинопису) писалось мною влітку 1971 р. в передчутті арештів, про які вже ходили чутки. Ось фрагменти цього звернення: "Реакція наступає, процес ресталінізації суспільного життя поглиблюється, каральні органи не зупиняються ні перед чим, щоб пригасити зрослу національну свідомість українського народу, ізолювати за дротами і ґратами людей, які наслідують мати і відстоювати власні переконання, не тотожні із останніми офіційними директивами...". Далі йдеться про цькування, оббріхування мене в пресі і в публічних виступах, про очевидні наміри після арешту, "опаплюжити мене, перевернути мою ідейну позицію, приписуючи мені різні вигадані вчинки і вислови". Заявляється: "Усе, що я досі писав, я підписував своїм прізвищем. Написане мною відоме громадськості і тільки воно відображає мій світогляд". Далі

окреслювалася моя поведінка на випадок можливого арешту: я ніколи не визнаю себе винним і не буду розкаюватися, не братиму участі в слідстві, а якщо обставини змусять до цього, не даватиму жодних показів про інших осіб; закритий суд бойкотуватиму; вимагатиму відбування покарання в межах України. Нарешті, я писав, що після арешту відмовлюся від радянського громадянства і вимагатиму зміни підданства на підданство іншої країни (орієнтовно називалися Югославія, Швейцарія, Швеція, Канада). Я просив розповсюдити це звернення після мого арешту і вважати його офіційною заявою про зміну підданства. Зауважу, що через вилучення звернення при обшуку і деякі родинні обставини я питання про відмову від радянського громадянства ще не ставив, але зроблю це найближчим часом. Як були реалізовані мною інші задекларовані у зверненні принципи поведінки, дає уявлення такий уступ кагебістського звинувального висновку, поданого в суд (цитую): "Відповідно з "принципами" викладеними ним у згаданому "посланні", Чорновіл В. М. поводить себе на попередньому слідстві. Він весь час бойкотував слідство, не підписував протоколи, не давав відповіді на поставлені питання, не з'являвся на допити, безліччю заяв і клопотань намагався перешкодити становленню істини по справі".

"Витівки зрячої Фемиди" — це ледь початий матеріал, що влітку 1969 р. був мною перекреслений і відкладений в архів, без наміру дальшого опрацювання. Це не завадило кагебістам зробити з одного покресленого клапця дві закінчені статті і мене за них судити. Подаю два віцілілі уступи тексту: "У моїй судовій справі, а потім у шумовинні навколо неї [йдеться про першу справу 1967 р. — В. Ч.] допущено стільки відвертих фабрикацій, що якби Фемиді справді запнути очі пов'язкою, її засуд відразу впав би на всіх отих крикливців садовських, назаруків, малих, ботвиних, полторацьких та іже з ними. Але чи є ще десь в світі хоч одна безстороння Феміда? Чи всі вони вже викинули на сміття непотрібну шмату і зірко пильнують, куди покаже їм перст із однієї голосної установи?"; "І ось знову моє ім'я у

наклепницькому контексті згадується на всяких зборах, і ось знову в тій же брехливо — безпорадній газетці "Вісті з України" якийсь Джон Вір (колишній Іван Вірин, завтрашній Ванька Веров), заздрячи лаврам Полторацького, бреше, що моя вина була доведена численними свідками і що я навіть визнавав себе винним у якомусь "підриві".

Для створення вигляду об'єктивності ідейно-кримінальні характеристики вилучених матеріалів кагебісти робили нібито на основі рецензій фахівців — "науковців" і "літераторів". Вживаю лапки, вважаючи, що нічого спільного з науковою і письменницькою етикою не має явище, коли один літератор чи вчений пише на твори другого таємну рецензію для КГБ (фактично донос), добре усвідомлюючи людиновбивче призначення таких "рецензій". Гадаю, ці герострати від науки і літератури заслуговують, щоб їхні імена не були забуті. Ось вони: "висновок" про працю Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація" робила комісія в складі: директор Інституту історії АН УРСР Скаба, зав. відділом Інституту філософії АН УРСР доктор наук Євдокименко, заст. голови СПУ Збанацький, заст. голови СПУ (тоді) Козаченко, старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КПУ Нагорна, зав. кафедрою КДУ доктор наук Недбайло, професор Вищої Партійної Школи доктор історичних наук Чирко, директор Інституту літератури Шамота, доцент кафедри журналістики Львівського університету Ящук. Рецензію на мою статтю "Як і що...", за дорученням Львівського КГБ писали кандидат філософських наук Веремєєва (ЛДУ), заступник редактора газети "Вільна Україна" Белінський, зав. кафедрою наукового комунізму Львівського політехнічного інституту Сульженко, кандидат економічних наук (теж ЛПІ) Шпилюк. Рецензію на різні вилучені у мене папери складали: ті ж Веремєєва і Белінський і викладачі ЛДУ Аніров та Рябий. Вірші М. Осадчого рецензували львівські філологи Дорошенко, Неборячок, Гонтар, Грицютенко, "письменник" Сварник, вірші Ірини та Ігоря Калинців — філологи Григораш, Здоровега, Нечитолюк (у Ірини ще й Ящук). По поезіях Ігоря

Калинця провадилася ще й "літературознавча експертиза" викладачами ЛДУ Рябим і Курганським, викладачем Поліграфічного інституту Старовойтом і поетом-графоманом Книшем — настільки недоладна, що її висновки мусив відкинути навіть Верховний Суд розглядаючи касацію.

Наведу кілька взірців рецензентської мудрості. У висновках Скаби і ко., датованих 15. II. 72 року і складених "згідно з проханням КДБ" [так там і написано], Дзюбину працю названо "викладом поглядів сформованого українського буржуазного націоналіста", що носить "відверто антирадянський характер" і є "відгомонам горезвісних волобуєвщини, шумськізму і хвильовізму". "Висновки" повторюють усі положення брошури Стенчука, часом дослівно (недарма Євдокименка називали одним із тих, хто назвався Стенчуком). Все ж є кілька думок, які у відкритій пресі тоді ще висловлювати не наважувалися. Такою є спроба відбілити сталінщину і очорнити жертви терору. Твердиться, що "репресовані були літераторами середнього таланту і своїми творами не принесли слави нашій літературі [Звісно! Куди Косинці до Збанацького, М. Кулішеві до Корнійчука, а Зерову до Шамоти... — В. Ч.]. Справжні здобутки української радянської літератури створені не ними, і вони, ці здобутки, *ніколи не були вилучені з народного вжитку*" [підкреслив я — В. Ч.]. Заслуговує уваги й заява про "активізацію на Україні націоналістично настроєних елементів з ідейно нестійкої частини молоді та інтелігенції" під впливом самвидаву і що поява праці Дзюби й інших подібних за кордоном "певною мірою ускладнили нашу боротьбу проти буржуазної ідеології".

Рівень рецензії на мою статтю "Як і що обстоє Б. Стенчук" ще нижчий, вона сповнена лайками і пересмикуваннями. Заслуговує на увагу теоретизування рецензентів про те, що націонал-комунізм, до якого вони відносять і мене, суттєво не відрізняється від фашизму. Про логіку "наукового" мислення рецензентів може свідчити їхнє коментування фрази, що від штучного голоду 1933 р. загинуло на Україні більше людей ніж за всі роки II світової

війни: "В цьому твердженні міститься ще і замасковане цинічне виправдання масових убивств, звірств німецького фашизму на Україні". Рецензенти знайшли у мене "наклеп на національну політику партії в роки, коли на чолі партії і держави був Й. В. Сталін" (та ж спроба відбілити сталінщину). Остаточний висновок: "Рукопис Чорновола написаний у дусі найгірших зразків антикомуністичних, антирадянських націоналістичних пасквілей, які поширюються за кордоном буржуазною пропагандою, різними осередками українського буржуазного націоналізму, сіоністів і т. п... В разі поширення може стати засобом ідеологічних диверсій проти Радянського Союзу за кордоном чи в межах СРСР". "Разпни його"! — випрошують книжники у синедріону...

Не маючи можливості познайомити з усіма шедеврами літературного кагебізму, наведу ще тільки кілька перлин. Рецензуючи вилучений у мене зошит з цитатами, "науковці" Рябий, Аніров та ін. пишуть: "Конспектуючи статтю "Развитие наций и национальных отношений в СССР" ("Вопросы истории" н. 9) Чорновіл підкреслив слова *"твердий курс на сближение"*. Для нього природний процес зближення націй і інтернаціоналізація всіх сторін життя радянського суспільства неприйнятні. Він радий був би його зупинити, але оскільки цього зробити не в силі, то злобно зводить наклеп на КПРС, Радянську владу, на весь радянський народ". Ось, виявляється, скільки голосних висновків можна зробити, будучи радянським науковцем, з тоненької risks, якою підкреслено чотири слова... Або ще. У мене забрали виписки з якогось радянського журналу під назвою "Характерні риси фашизму". І "науковці" роблять "висновок": "Антирадянських висловлювань у тексті немає, але безсумнівно, виписки призначалися для якоїсь ширшої праці, де В. Чорновіл має намір [підкреслення моє — В. Ч.] ототожнити фашизм з соціалістичним ладом [рецензенти не помічають, що таким твердженням самі допускають можливість такого ототожнення — В. Ч.]. Самі записи вже засвідчують таке ототожнення в задумі". Коментарі, як кажуть, зайві...

Рецензуючи вірші Ірини Стасів (Калинець), рецензенти-філологи із науковими ступенями показують нерозуміння тієї абеткової істини, що абсурдно ототожнювати зміст книги із особою, якій книга присвячена. У збірці віршів І. Стасів "Дорога вигнання" чимало віршів з туманною алегорією, де йдеться про прихід майбутнього месії, є звернені до Ісуса Христа як "учителя" і "спасителя" (напр., "Кого ж просити і кого любити ти кликав, Вчителю?"), є вірші на античну тематику ("Одіссея"). Але, загіпнотизовані моїм прізвищем на титульному аркуші, рецензенти у всьому цьому бачать тільки Чорновола. Вони пишуть: "Така ідеалізація Чорновола, возвеличення цього "діяча" до рангу "пророка", "Мойсея", "Одіссея", "вчителя", "спасителя" цілком розкриває симпатії, настрої і погляди І. Стасів, що у своїй суті є ворожими нашій радянській ідеології і шкідливими для нашого суспільства". І далі: "Свого улюбленця-пророка, "вигнанця із рідного краю" авторка уособлює аж в образі героя античного епосу Одіссея. Її Одіссей наділений рисами благородства, патріотизму, жертвовності в ім'я своєї Батьківщини (очевидно, не сучасної радянської України, а іншої Українї-нерадянської). З долею Одіссея-Чорновола авторка пов'язує питання про його наступників-синів, що мають продовжити "батькову" справу.

В уста цих "синів" І. Стасів вкладає слова, якими дає брехливу оцінку нашій радянській вітчизні, точніше, Україні, як загарбаній "чужинцями" землі.... "Чужинці" і "тирани" — інших епітетів не знаходить авторка на радянських людей, для всієї радянської системи, яка для неї органічно чужа і неприйнятна".

На суді я вимагав оголосити вірш "Одіссея" І. Стасів і вказати, де там є хоч натяк на Україну і Чорновола і чим цей вірш відрізняється від віршів на античну тематику десятків авторів — від Пушкіна до Рильського. Моє клопотання відхилили, і Ірину Калинець судили за прославлення "Одіссея-Чорновола", а мене — за збереження її віршів... З жахом думаєш про те, що ці титуловані дешифрувальники поезії

допущені до університетських кафедр і докладають зусиль, щоб плодити собі подібних.

Тепер — про обставини мого арешту і характер слідства. В СРСР узаконено чужий для демократичного суспільства принцип найглухішої ізоляції звинуваченого на весь період слідства. Цим досягається кілька цілей: позбавити в'язня в ході слідства юридичної допомоги, дезінформувати його і зламати морально при допомозі системи заходів психічного терору (недарма ж такі часті випадки, коли в'язні, які визнавали себе винними і каюлись в мурах кагебістських в'язниць, зрікаються своїх розкаянь і ще чіткіше самовизначаються ідейно, потрапивши між люди в табір).

То ж від миті, коли за мною закрилися двері камери, я вже не знав нічого. Що заарештований не один, а став жертвою кампанії, дізнався тільки згодом в ході допитів. Місяців через два після арешту мені показали газетне повідомлення, де писалося, що Світличний, Сверстюк я "та інші" заарештовані "в зв'язку з справою Добоша". Прізвище Добоша я почув тоді вперше (він, виявляється, сидів в одній з сусідніх камер). Як видно навіть з мого вироку, ніякого відношення до "справи" Добоша я не мав, а газетне повідомлення було провокацією. Сьогодні вже є досить фактів для висновку, що операція по затриманню "містера Х" із Заходу із подальшою облавою на українську інтелігенцію була задумана в КГБ завчасно. Я — один із небагатьох, хто тримав у руках "справу" Добоша і скориставшись недоглядом кагебістів, прочитав основні її документи (звинувачення, свідчення Добоша, Світличного, постанову про припинення справи). Крім того, по дорозі у Мордовію, в смердючій пересильній камері Харківської тюрми я зустрівся і кілька годин розмовляв зі Світличним, єдиним із засуджених, хто зустрічався з Добошем. Тому у мене є всі підстави заявляти, що т. зв. "справа" Добоша — велика мильна булька, видута з недоброякісного кагебістського мила для надання кампанії арештів на Україні специфічного забарвлення. Того, що "справа" Добоша — фікція і не вона була причиною наших арештів, не приховували й кагебісти.

Слідчий з Києва Колпак восени 1972 р. відверто переказував мені думку верхів: "Ми раніше не тих брали, треба було садити не тих, що розповсюджують, а рубати голову — тим, що пишуть і організують. Телер зробили правильно — і років на десять матимемо спокій".

Від участі в слідстві я відмовився від дня арешту, обгрунтувавши цю відмову згодом у заяві 26. II. 72 р., де писав (цитую окремі уступи): "Пред'явлене мені звинувачення частково вигадане, частково базується на перекрученнях і штучному підігнанні фактів під ст. 62 КК УРСР... Мене заарештовано без якихось очевидних ознак вини... Я став жертвою масового репресивного заходу, тому слідство по моїй справі, як і майбутній суд (очевидно, закритий) буде тільки порожньою формальністю.

"Будь-яка моя участь в такому слідстві з наперед запланованими результатами означала б бодай непряме визнання мною законного характеру слідства, а такої відповідальності ні перед своїм народом, ні перед майбутнім, ні перед власною совістю я взяти на себе не можу.

"Тому я вдаюся до бойкоту такого слідства, відступаючи від нього тільки в окремих випадках, коли моя неучасть у слідстві використовуватиметься для завдання шкоди іншим особам".

Моє 14-місячне слідство таке багате перипетіями, що потребує окремого опису. Було там усе: залякування статтею кодексу, яка передбачає смертну кару ("зрада батьківщини") — і недвозначні натяки на швидке звільнення (мовляв, за мене, Дзюбу і Світличного поклопоталися компартії Канади та Італії); камерні провокатори і підроблені "зізнання" інших; лжеінформація про арешт рідних та знайомих — і демонстрування мені в тюремних коридорах дійсно заарештованих; "приятні" розмови ("Ви ж розумна людина, не така як інші") — і залякування божевільною... З весни 1972 р. усі ці провокації крутилися навколо журналу "Український вісник", бо кагебістам здавалося, що я мав до його випуску відношення, але доказів вони не мали.

У травні 1972 р. мені категорично заявив слідчий по

справі Боечко, що якщо я нічого не скажу про "Український вісник", буде заарештована А. Пашко (моя фактична дружина), яку звинуватять за написання віршів. Мені назвали навіть день арешту. Щоб запобігти цьому і щоб відвести зусилля слідства по "Українському віснику" на себе, я подав заяву, що був причетний до випуску журналу, а всі інші заарештовані особи до нього непричетні. Але заява була голослівною, ніяких доказів не містила, а слідство я й далі бойкотував. Тому провокації незабаром відновили. 10 серпня 1972 р. заарештували дружину, мене про це не повідомили, і ніби випадково звели з дружиною, яку вели під конвоем, в тюремному коридорі. Внаслідок нервового струсу мені на півдоби паралізувало руки. Саме тоді в камері з'явився підполк. КГБ Рапота і поставив ультиматум: "Дружину затримали покищо на три дні. Якщо не скажете нічого про "Вісник" — не відпустимо. Ще й сестру посадимо". У відповідь я оголосив голодівку. 12 серпня мене повідомили про арешт сестри. Я відмовився і від води ("суха", або "смертельна" голодівка). Голодівку припинив на восьму добу, дізнавшись про звільнення рідних.

Не здобувши ніяких доказів від мене, їх почали фабрикувати. Застосували перевірений засіб фабрикації — лексично-стилістичну експертизу. Її доручили в руки "науковців" з Львівського університету — проф. Дорошенкові, зав. кафедрою загального і російського мовознавства Грицютенкові (вже був відомий фальшивою експертизою по справі Масютка в 1965 р.), деканові філологічного факультету Гонтарові та гол. редактору видавництва "Каменяр" Сварнику. Спільними "особливостями", які експерти знайшли в моїх творах і в невідписаних текстах "Українського вісника" були широко вживані слова і вислови типу "громадськість", "порушення законності", "шовінізм" тощо. На основі таких "спільностей" і кагебістської версії про мене як редактора журналу експерти приписали мені авторство кількох цілком довільно взятих ними текстів журналу (див. вирок), які вони назвали "редакційними матеріалами", а отже написаними рукою редактора. Однак,

познайомившись з моїми аргументованими спростуваннями і вислухавши мої пояснення в суді (там були присутні Дорошенко і Сварник) експерти все ж мусли відмовитися від нав'язаної кагебістами версії: зробили в суді компромісний висновок, що я тільки "міг бути" (а міг і не бути!) автором деяких матеріалів "Українського вісника". Але це не завадило судові покликатися на експертів, приписуючи мені у вирокі кілька взятих "навздогад буряків" текстів.

У січні 1973 року я подав заяву, в якій оголошував недійсною свою травневу заяву про причетність до випуску "Українського вісника" і пояснював причини появи моїх "зізнань". У відповідь я почув погрозу перевірити мою психічну повноцінність, а неvigідну слідству заяву приховали, до справи не долучивши. Зшитий білими нитками епізод з "Українським вісником" був включений в звинувальний висновок і переданий в суд.

Не ознайомленій людині важко уявити, що таке радянський суд, особливо при слуханні політичних справ. Насамперед, мене позбавили захисту. Мої намагання добитися в ході слідства побачення з дружиною чи сестрою для узгодження прийнятих для мене принципів захисту були марними. Московським адвокатам до яких я звернувся, виступати на Україні в політичних процесах заборонили. На читання справи кагебісти привели свого прихвостня із "спецдопуском" (не кожного адвоката пускають до політичних справ), від якого я відмовився. Тому мені довелося в суді взяти захист на себе (цим пояснюється моя участь в закритому суді: я ігнорував незаконний закритий суд як підсудний про що зробив заяву на початку судового засідання, але брав у ньому участь як адвокат, зобов'язаний виступати при всіх умовах). Про день мого суду не повідомляли навіть рідних. Водили мене в зал суду через чорний хід, де через 2-3 метри стояв кагебіст. Потрібних свідків у суд не викликали. Не було Калинців, Сенік, Осадчого, бо вони на слідстві одностайно твердили, що давали мені свої вірші для літературно-критичної оцінки а не для якогось "антирадянського" використання. Не було С.

Шабатури, хоч її не правильно трактованими свідченнями послуговувалися. Не було І. Світличного, який міг би внести ясність в деякі слідчих вигадки, зв'язані з "Українським вісником". А свідки І. Дзюба, З. Франко, Б. Чубай, В. Боднарчук, мали невігідні судові покази — і їх свідчення у вироку спотворили до невпізнання (таке можливе тільки на закритому суді, де дії суду ніким не контролювані), Наприклад, З. Франко в суді сказала дослівно так: "Про причетність Чорновола до випуску "Українського вісника" мені невідомо абсолютно нічого", а у вироку з'явилася фраза, що моя участь у випуску журналу підтверджується свідченнями З. Франко, що "вона була впевнена, що "Вісник" випускає Чорновіл"! І так — не раз.

Мої клопотання про виклик в суд 17-ти потрібних свідків, про долучення необхідних матеріалів, про оголошення в залі суду творів, абсурдно названих антирадянськими, відхилялися без роздумів. Відхилили моє клопотання про запрошення в зал суду представників преси і про стенографування процесу. Протокол суду був складений дуже поверхово, неграмотно і значною мірою сфабрикований. Фактично, ніякого суду не було — була давно запланована розправа, якій надавали вигляду законності. Особливо виділявся державний звинувач прокурор Руденко (брат Ген. Прокурора СРСР). Вже коли з показів свідків та інших доказів впливля повна абсурдність ряду пунктів звинувачення (деякі з них відкинув навіть суд) прокурор з методичністю накрученої ляльки повторив звинувачення у повному обсягу і зажадав мені максимального покарання.

23 липня 1973 року я подав у військову прокуратуру заяву про притягнення до кримінальної відповідальності слідчого по моїй справі Боечка за ст. 175 КК УРСР ("примус до дачі показів шляхом незаконних дій з боку особи, що проводить попереднє слідство"). Я перерахував усі факти шантажу і психічного терору, застосовані щодо мене підчас слідства, і навів чіткі докази. Наприкінці я писав: "Коментар до ст. 175 КК УРСР вказує, що мотиви злочинних дій, передбачених

цією статтею, "не мають значення для кваліфікації злочину". Тому, як би хто не ставився до мене, моїх дій і мого засудження, які б політичні міркування не викладав на свій захист гр. Боечко, яким би "ворогом" мене, всупереч здоровому глуздові, не намагався виставити, його злочин від цього не перестав бути злочином. Бо якщо справа чиста, то вона вимагає чистих рук і чесних засобів". Я вже був у таборі (з 10. VIII. 73 р.), коли надійшла відповідь з прокуратури, що в діях слідчого ніяких порушень не було і підстав для притягнення його до відповідальності немає. Та й чи міг один крук клюнути в око іншому?

До моєї кримінальної справи має деяке відношення і така заява, подана вже з табору:

Прокуророві УРСР

Міністрові закордонних справ УРСР

З а я в а

У вересні 1973 року в газетах був надрукований виклад матеріалів прес-конференції, проведеної прокуратурою СРСР та відділом преси Міністерства закордонних справ СРСР, на якій перед радянськими і закордонними журналістами виступили особи, засуджені за звинуваченням у проведенні антирадянської пропаганди і агітації — П. Якір і В. Красін. Можна було б тільки вітати цю першу за останні десятиліття спробу поставити радянських політ'язнів перед очі світової громадськості і дати їм можливість самим розповісти про факти і мотиви їхніх дій. Але є очевидним, що для прес-конференції, яка покликана, певне, кинути світло й на інші численні засудження в СРСР за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію, взято випадок цілком не типовий, одиничний. Я роблю такий висновок, порівнюючи відомі мені з газет обставини справи Якіра і Красіна і з власною судовою справою та справами великої групи української інтелігенції, засуджених в 1972-73 рр. за однотипною статтею кримінального кодексу.

І. Як вказували Якір і Красін на прес-конференції, вони нікого не репрезентували, крім самих себе, і навіть самий термін "демократическое движение" для них буцімто

придумали емігрантські російські організації. Натомість навіть розмах політичних репресій на Україні в останні роки вказує на явище більш-менш поширене, що охопило тисячі осіб. Крім кількох десятків репресованих учасників різних нелегальних груп і партій (Українська робітничо-селянська спілка, Український національний комітет, Український національний фронт, і ін.), тільки за відкрите висловлювання поглядів і написання або поширення легальних за змістом творів з критикою проводжуваної на Україні національної політики і дій слідчих та судових органів, передусім КГБ, у 1965-1973 рр. в республіці заарештовано і засуджено понад 100 осіб. Сотні й тисячі осіб зазнали за те ж позасудових переслідувань. Репресії такого характеру тривають. Якщо термін "демократическое движение" був нібито спущений в Москву емігрантами (що вельми сумнівно), то термін "шестидесятники" виник таки на Україні і здобув визнання навіть в друкованій літературі. Вживаний при початках тільки щодо нових літературних явищ, він в силу об'єктивних передумов дуже швидко розширив свої межі і набув виразного політичного змісту.

2. Якір і Красін повідомили журналістам, що вони підтримували безпосередні стосунки із різними закордонними антирадянськими організаціями, виконуючи їхні вказівки і доручення. Нічого подібного не було ні у мене, ні у інших засуджених на Україні в 72-73 рр. осіб.

3. У газетних повідомленнях про суд Якіра і Красіна акцентувалося на тому, що їх судили відкрито і що це є доказом дотримання норм соціалістичної законності. Мене, як і більшість заарештованих на Україні за т. зв. антирадянську пропаганду, судили в порожній залі. Мене навіть доставляли в зал суду крадькома через чорний хід в супроводі не тільки конвою, а й юрми кагебістів. Таке ж діялося і на інших закритих процесах на Україні.

4. Якір твердив на прес-конференції, що слідство по його справі велось "з повним дотриманням законів, дуже коректно й об'єктивно". Чогось подібного сказати про слідство по своїй справі я не можу. Слідчим відділом

Львівського УКГБ були допущені не тільки численні грубі порушення кримінально-процесуального закону, але й були застосовані прямо злочинні методи ведення слідства: обман, шантаж, психічний терор. Все це набрало такого масштабу, що я змушений був навіть подати в суд на слідчого, звинувативши його у скоєнні злочину.

5. Як відомо, після арешту Якіра і Красіна їхня рідня не зазнавала ніяких утисків. Натомість щодо моїх рідних (як і ще ряду засуджених на Україні) були застосовані репресивні й дискримінаційні заходи, що тривають до тепер [далі наводилися свіжі факти переслідування дружини й сестри — В. Ч.].

6. Як видно з матеріялу прес-конференції, Якір і Красін повністю визнали себе винними. Натомість повністю винним не визнавав себе ніхто із засуджених на Україні в 72-73 рр., а часткову вину визнавали лише одиниці. Пореважна більшість засуджених, я в тому числі, відкидали будь-яку вину перед законом.

7. Суд Якіра і Красіна є цілком не типовим судом за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію ще й по визначенні засудженим міри покарання. Порівняння звинувачень пред'явлених Якіру і Красіну з одного боку, мені і трьом десяткам інших українських політв'язнів 72-73 рр. з другого боку, показує різку невідповідність розміру покарань і фактичного боку звинувачень. На Україні за написання кількох штучно названих антирадянськими віршів навіть жінкам давали вдвічі більші терміни, ніж Якіру і Красіну за їхню широко розписану в газетах діяльність і зв'язки з закордонними центрами. На Україні навіть тих кількох осіб, які частково визнали себе винними і подібно Якіру і Красіну просили милосердя, засудили на 5-7 р. неволі.

Із приведених вище семи порівнянь випливає, що процес Якіра і Красіна не був типовим процесом в СРСР за т. зв. антирадянську пропаганду і агітацію і зовсім не цей процес заслуговував на увагу іноземних та радянських журналістів.

Ще в ході слідства 12 грудня 1972 року я подав начальнику Львівського управління КГБ пояснення

("Справа", т. 3, а. с. 22-35), в якому виклав свою ідейну позицію та самооцінку своїх дій і просив ознайомити з цим поясненням у випадку засудження представників громадських організацій і преси. 1 квітня 1973 року, за кілька днів до суду, я клопотався перед Львівським облсудом про запрошення на мій процес представників преси ("Справа", т. 15, а. с. 44-47). Мені відповіли на це закритим судом. Однак органи преси все ж знаходять можливим, не маючи об'єктивної інформації, розповсюджувати про мене різні інспіровані в КГБ вигадки. Так у друкованому пресою в лютому 1972 року повідомленні про мій арешт, а потім і в інших газетних і журнальних виступах писалося, буцімто я заарештований і засуджений в зв'язку зі справою якогось іноземця Добоша, хоч я про існування цієї особи дізнався з того ж газетного повідомлення про мій арешт і, як видно навіть з мого далекого від об'єктивності вироку, ніякого відношення до справи згаданого Добоша не мав.

На основі сказаного вище, виходячи з того, що:

1. прес-конференцією з участю засуджених Якіра і Красіна створено прецедент безпосередніх контактів політв'язнів із радянськими та закордонними журналістами;

2. що для об'єктивного в'яснення причин і характеру політичних процесів в СРСР та методів проведення слідства і суду моя справа є набагато типовішою і показовішою за справу Якіра і Красіна;

3. що мій арешт, подібно до арешту Якіра і Красіна викликав у закордонній пресі певний відгук і суперечливі тлумачення, які можуть бути усунуті при безпосередньому контакті з представниками преси,

— прошу Прокуратуру УРСР і Міністерство закордонних справ УРСР провести прес-конференцію в зв'язку з моїм судовим процесом, запросивши на неї радянських і закордонних журналістів. Я не заперечую, якщо на прес-конференції разом зі мною виступлять і дадуть відповіді на запитання також інші засуджені в 1972-73 рр. на Україні

літератори (Є. Сверстюк, В. Стус, І. Світличний, Ігор Калинець, Ірина Калинець та інші).

12 жовтня 1973 року

В. Чорновіл

Надійшла відповідь, що для задоволення мого клопотання немає підстав.

За новонародженою традицією 12 січня в таборах відзначається щороку голодівкою і петиціями. В цьому беруть участь політв'язні — українці, а часом і патріоти інших націй. Заявою про голодівку, яку я подав 12 січня 1974 року, я й закінчу свою розповідь про трагікомедію під назвою "Кримінальна справа Но. 196".

Голові Президії Верховної ради Укр. РСР
Політв'язня Чорновола В. М., репресованого за літературно-критичну і публіцистичну творчість,

З а я в а

12 січня 1972 року — це не тільки день мого арешту, але й дата початку широких репресивних акцій з метою остаточної ліквідації течії шестидесятників в українському літературно-громадському житті. Тому, починаючи з 12 січня 1974 р., я щорічно — як в ув'язненні так і після звільнення — відзначатиму цей сумно пам'ятний день української історії одноденною голодівкою. Так робитиму аж до справедливого перегляду моєї та інших аналогічних справ.

12 січня 1974 р.

В. Чорновіл

Заява В. Чорновола Воєнному прокуророві Прикарпатської військової округи

Прошу закласти кримінальну справу про злочин, вчинений капітаном Боечком Мирославом Омеляновичем ст. слідчим управи КГБ при Раді міністрів УРСР для Львівської області. При веденні попереднього слідства у моїй справі в 1972-73 роках слідчий Боечко застосував незаконні дії, що мають у собі склад злочину, передбаченого ст. 175 КК УРСР, хоч він, можливо, брав безпосередню участь не в усіх перерахованих мною далі кримінально караних діях, але як керівник слідчої групи в моїй справі має бути головним винуватцем злочину.

Мене арештовано 12. 1. 1972 року, і я перебував під слідством до 28. 3. 1973 року. Приводом до обвинувачення мене за статтею 62 ч. 1 КК УРСР послужило вилучення в мене низки літературних матеріалів, написання критичних зауваг на книжку іншого автора і моя співучасть у кількох колективних звертаннях до офіційних інстанцій з приводу репресій, чинених органами КГБ. Не вважаючи правильною кваліфікацію своїх дій як злочинних, я від участі в слідстві відмовився. Як відомо, неучасть обвинуваченого у слідстві не становить перешкоди для проведення слідства над діями і передачі справи до суду. Одначе, слідчий Боечко, усві-

домлюючи ефемерність пред'явленого мені в січні 1972 року обвинувачення і бажаючи розширити його коштом прямої фабрикації частини обвинувачення, застосував незаконні методи з метою примусити мене до участі в слідстві і до фальшивих "визнань".

Були застосовані такі кримінально карані дії: 1) обдурювання-дезінформація про різні обставини, що стосуються моєї справи, у тому числі фальшива інформація про передбачене звільнення мене; 2) шантаж: загрози арешту моїх знайомих і рідних, зокрема дружини й сестри; 3) арешт рідних й ультимативне узалежнення їх дальшої долі від моєї поведінки на слідстві. Ці заборонені законом дії слідчий Боєчко чинив як безпосередньо сам, так і за допомогою підставних осіб.

Головним засобом зловмисно фальшиво інформувати мене на першій стадії слідства Боєчко обрав камерного провокатора на ім'я Дубиняк Андрій Петрович. Я перебував у спільній камері з цією особою з 12. 1. до липня 1972 року. Зі слів Дубиняка я маю про нього такі відомості: 1944 року народження, місце проживання — селище Брюховичі Львівської міськради, до арешту — виконроб — Добромильського відділу "Міжсільгоспбуду" (Львівської області), у 1971 році був заарештований і засуджений на два роки за зловживання службовим становищем і шахрайство. Згідно з розповідями Дубиняка, до слідчого ізолятора КГБ його перевели 31. 12. 1971 року у зв'язку з арештом на кордоні його знайомого, що перевозив до Польщі золото. Крім того, нібито були заарештовані як розкрадачі колишні співробітники Дубиняка з Добромиля, і ті дали свідчення, що компромітують Дубиняка. Спочатку Дубиняка тримали в КГБ як свідка, а в кінці січня 1972 на нього нібито заклали нову справу, пред'явивши обвинувачення за статтями 80 ч. 2 і 86^і КК УРСР ("порушення правил про валютні операції", "обкрадання держави в особливо великих розмірах").

У лютому 1972 року Дубиняк, що намагався підтримувати зі мною найліпші стосунки, повідомив мені як таємницю, що його братові, проректорові інституту в м. Тер-

нополі, за посередництвом знайомого співробітника КГБ підполковника Чорного, пощастило підкупити за 7 тис. карбованців і золотий годинник швейцарського виробу слідчого Усатого, що розслідував справу Дубиняка. Після цього слідчий почав переробляти всі протоколи, що містили компромітуючі для Дубиняка відомості, справа Дубиняка буде скоро припинена, і він залишиться лише свідком. У приховуванні злочинів Дубиняка нібито брали участь, за його словами, також приятелі його брата: голова Львівського міськвиконкому Мумевський і заст. голови Червоноармійського райвиконкому Хитренко (останній нібито навіть їздив до Кишинєва крити якісь гріхи Дубиняка, пов'язані з Молдавією).

Можливо, ця версія з підкупом слідчого була вигадана з розрахунком на те, що я відповім на "щирість" Дубиняка тим самим. Але, знаючи моральне обличчя співробітників КГБ, можна припускати ймовірність і того, що слідчий Усатий дійсно одержав від родичів Дубиняка великого хабаря і лише після цього, щоб обґрунтувати перед керівниками конечність зняти з Дубиняка обвинувачення, запропонував його кандидатуру як камерного провокатора. Як було в дійсності і з якого часу починається участь у провокації з Дубиняком слідчого Боечка, встановить об'єктивне розслідування.

Як повідомив мене Дубиняк, одержання великого хабаря, а також впливові зв'язки Дубиняка серед радянських керівників міста справили на слідчого Усатого такий вплив, що між ними встановилися зовсім дружні відносини: взаємне довір'я, звертання на "ти" і т. п. У камері появилися торти, що їх приносили з дозволу слідчого. А дещо пізніше, коли Усатий возив Дубиняка до Одеси на ствердження місця якоїсь там злочинної дії, в'язень і слідчий усю дорогу пиячили в вагоні-ресторані (Дубиняк дійсно був відсутній у камері протягом тижня). Така близькість у взаєминах привела нібито до того, що слідчий оповідав Дубинякові і про інші справи, у тому числі й мою, а Дубиняк, нібито відчуваючи до мене і моїх поглядів симпатії, переказував ці відомості мені. Робив він це підкреслено "конспіративно":

уголос не говорив, а писав на папері, потім його спалюючи (слідчий нібито говорив йому про підслухування в камерах), або шептав у дворику для прогулянок.

У кінці лютого 1972 року Дубиняк повідомив мені таємничо, що слідчі органи мають намір пред'явити мені статтю 56 КК УРСР ("зрада Батьківщини") і що її вже пред'явили декому з заарештованих одночасно зі мною осіб (С. Шабатурі, І. Гелеві у Львові, Є. Свєрстюкові й І. Світличному в Києві). В унісон з цими "таємними" повідомленнями тоді ж таки (кінець лютого — початок березня 1972 року) почав загрожувати мені на допитах можливістю застосування статті 56 і сам слідчий Боєчко. Залякуючи мене застосуванням статті, що передбачає навіть кару на смерть, слідчий мав на меті домогтися від мене участі в слідстві і потрібних йому свідчень. З цією ж метою мене через Дубиняка й іншими каналами періодично постачали фальшивою інформацією про багаточисленні арешти, затримання, обшуки та їх наслідки. Напомпуючи атмосферу тривоги, мені повідомили, що у Львові нібито в січні-лютому 1972 року заарештовано за політичними мотивами так багато людей, що вони навіть не вміщаються в тюрмі КГБ і для них виділена частина слідчого ізолятора МВД. Повідомляли як про арешти незнайомих осіб (якихось викладачів політехнічного інституту), так і моїх близьких знайомих (Л. Попадюк, Р. Кринякевич, Я. Кендзьор та ін.). Повідомлялося, що в цих осіб вилучено при обшуках (обов'язково називали при цьому журнал *Український вісник* і мою статтю про книжку Стенчука). Поза сумнівом, кагебістів цікавила моя реакція на ці повідомлення. У дійсності, як я дізнався по закінченні слідства, ніхто з названих мені осіб не був заарештований чи затриманий, а обшуки у Кринякевича і Кендзьора роблено вже після того, як мені про них повідомлено. Про арешт критика І. Дзюби Дубиняк, а потім і Боєчко повідомили мене ще на початку березня 1972 року, хоч Дзюбу заарештовано щойно 14 квітня. Ще до арешту П. Якіра я вже знав, що він сидить і що його московські приятелі у відповідь нібито зробили спробу замаху на

голову Президії Верховної ради СРСР Підгорного (!). (Карабестів напевно цікавило, як я ставлюся до подібних акцій).

Для посилення психічного тиску мене "інформували" на початку березня 1972 року про арешт при приїзді до Львова з якимись компромітуючими паперами моєї сестри Валентини і про ув'язнення її в тюрмі МВД (це була вигадка, мою сестру затримали на кілька днів щойно в серпні 1972 року, про що — далі).

Показове, що вся ця фальшива інформація так чи інакше пов'язана з питанням про видання позацензурного журналу *Український вісник*. Виявляється, маючи якісь оперативні відомості (якби вони були дійсні, то перетворилися б на реальні докази) чи просто, бажаючи списати на когось не розкриті органами ГБ обставини видання цього журналу, слідчий Боєчко обрав об'єктом для цього мене.

Тому що фальшива інформація про евентуальне застосування статті 56 КК, про численні арешти і т. п. не подіяла, бо я свого ставлення до слідства не міняв і ні на які питання не відповідав, тактику провокації змінили. У середині березня 1972 року Дубиняк просто, а Боєчко і начальник слідчого відділу Клименко посередньо повідомили мені "радісну новину". Повідомлялося, що приблизно 15-17 березня на повноважній нараді в Києві, де був присутній начальник Львівського управління КГБ Полудень, було оголошене рішення — після дослідження в повному обсязі закрити справи на мене, І. Світличного й І. Дзюбу (останній тоді ще навіть не був заарештований!) і нас трьох звільнити. Таке рішення нібито було ухвалене у зв'язку з зверненням Канадської й Італійської комуністичних партій, що несхвально поставилися до політичних арештів на Україні. Тому нас трьох збиралися звільнити для заспокоєння громадської думки, зате решту заарештованих суворо покарати, переклавши на нас трьох моральну відповідальність за їх покарання.

Тепер ясно, що мета такої інформації містилася в тому, щоб змусити мене як "кандидата на звільнення" рятувати

інших, роблячи фальшиві зізнання. У зв'язку з новою тактикою різко змінилося ставлення до мене з боку слідчого Боечка і начальника слідчого відділу. Останній почав часто розмовляти зі мною, переконуючи мене, що справа до суду в мене ледве чи дійде, і мені треба думати не про суд, а про те, як триматися на волі. Він твердив, що я міг би допомогти іншим заарештованим і запідозреним особам, особливо у зв'язку з *Українським вісником* і т. п. Боечко говорив мені про нараду в Києві, де схвалені "важливі позитивні рішення", що стосуються деякого з заарештованих, мене в тому числі, тобто мені натяками підтверджували правдивість версії, викладеної через Дубиняка.

Тому що нова тактика не змінила мого ставлення до слідства, а до переказуваних повідомлень я ставився підозріливо, знаючи, з ким маю справу, психічний тиск на мене застосовували у двох напрямках. З одного боку, вирішили розсіяти мої сумніви стосовно реальності мого звільнення. У перших числах квітня 1972 року Дубиняк повідомив мене, що його свіжоздобутий приятель слідчий Усатий показав йому свіже число газети *Радянська освіта*, в якій було надруковане повідомлення про те, що я, Світличний і Дзюба (у дійсності ще навіть не заарештований!) у зв'язку з усвідомленням своїх помилок (?) будемо невдовзі звільнені і будемо "трудитися плечем до плеча з усім радянським народом". Цю нотатку Дубиняк нібито читав на власні очі.

Розрахунок цієї провокації сьогодні ясний. Якщо доти я міг сприймати інформації Дубиняка з недовір'ям, припускаючи, що його теж обдурюють і використовують (хоч мені якось не уявлялося, що співробітники ГБ аж так цинічні, що будуть спекулювати авторитетом інших компартій і навіть вигадувати замах на Підгорного), то тепер такі сумніви розсіювалися. Раніше і сам Дубиняк неодноразово застерігався, що не може гарантувати правдивості одержуваної від слідчого інформації і не хотів би опинитися в ролі наївного провокатора, скомпромітувавши цим себе і свою родину, тим більше, що в нас на волі виявилися спільні знайомі. Тепер він

заявляв, що бачив газетне повідомлення на власні очі. Версія про моє еventуальне звільнення стала дещо переконливішою. Я уявив собі, в якому незручному становищі опинюся, коли буду звільнений, а мої друзі засуджені, і почав обмірковувати можливості їм допомогти, взявши на себе те, в чому їх обвинувачували чи підозрівали.

Другий напрям, у якому здійснювався в той час психічний тиск на мене — дальші погрози арештів і суворих кар моїм знайомим і рідним.

Так, наприклад, приблизно одночасно з повідомленням про нотатку в газеті *Радянська освіта* Дубиняк повідомив про арешт мого знайомого М. Касова, нібито запідозреного в зв'язках з виданням журналу *Український вісник* і про вилучення в нього цього журналу й інших матеріалів. По кількох днях про арешт Касова мене повідомили Боечко і начальник слідчого відділу Клименко. Знаючи стан здоров'я Касова і припускаючи можливість мого звільнення, я вирішив Касова рятувати. Але не маючи уявлення, які саме матеріали могли бути вилучені в Касова, я звернувся до слідчого з письмовою заявою, в якій просив повідомити, що саме вилучено в Касова, погоджуючися підтвердити, що це матеріали мої. Але така неконкретна заява, що тим більше викривала брехню, нічого слідству не дала. Її приховали, не залучивши до справи, питання про "арешт" Касова зам'яли, а в травні чи на початку червня повідомили мене, що Касів звільнений і поїхав лікуватися на південь. Лише після суду я дізнався, що Касова не заарештовували взагалі і ніяких матеріалів у нього не вилучали. Використовуючи режим глухої ізоляції, в якому мене тримали, подібні провокації влаштовували і в зв'язку з іншими моїми знайомими.

Ще більший психічний тиск стосували до мене, спекулюючи долею моїх рідних. Спочатку Дубиняк повідомив мене, що в зв'язку з моїм можливим звільненням звільнена і відновлена на роботі моя сестра, але зате є намір заарештувати, бодай тимчасово, мою дружину Пашко Олену, якщо я нічого не розповім про журнал *Український вісник*. При цьому використовується факт юридичної нео-

формленості шлюбу, що, мовляв, не дасть можливості говорити про переслідування моїх рідних. Почувши це, я наступного дня подав заяву з вимогою вважати О. Пашко моєю дружиною і юридично узаконити фактично наявний шлюб. Реакція була така, що вже самі слідчий і начальник слідчого відділу почали загрожувати арештом дружини і сестри, якщо я не складу потрібних їм свідчень. Я змушений був 4 квітня 1972 року написати заяву про ці погрози, вимагаючи припинити шантаж. Відповідь не надійшла, заяву, що компромітує слідство, до справи не залучили, а погрози звести порахунки з рідними продовжувалися.

Особливо зріс грубий психічний тиск на мене на початку травня 1972 року. Про арешт дружини заговорили як про справу ближчих днів. Повідомили, що її викликав на розмову прокурор області Антоненко і загрозами довів до серцевого удару й виклику швидкої допомоги (по закінченні слідства я бачив прокурора Антоненка і запитав його про цей факт. Прокурор здивовано відповів, що ніяких розмов з моєю дружиною не мав). Слідчий Боєчко був зі мною одвертий: "Ви нам нічого не говорите, так ми її заарештуємо, можливо, вона щонебудь про цей журнал знає". Називав навіть формальний привід для арешту дружини: кілька її віршів, фальшиво інтерпретованих несумлінними рецензентами.

Не трудно уявити і мій стан у наслідок таких актів психічного терору і мотиви моїх дальших дій. Нарешті, мені назвали дату майбутнього арешту дружини — 17 травня. У відповідь я заявив слідчому, що напишу заяву про особисту участь у виданні згаданого журналу. Розмови про арешт дружини відразу ж припинилися. Мені передали від неї квіти й цидулку (на підтвердження того, що вона на волі) і пообіцяли побачення (якого, звичайно ж, не дали); слідчий охоче дав мені можливість ознайомитися з усіма числами журналу *Український вісник*, що я робив протягом трьох днів (і що слідчий, звичайно, не оформив протоколом, щоб мої "зізнання" не були сумнівні) — і 22 травня я подав заяву про журнал. Там було лише голослівне ствердження моєї причетності до видання журналу (без засвідчення ступеня

причетности і будь-яких конкретних доказів) і непричетности всіх решти заарештованих осіб (я перерахував усі відомі мені імена).

Поки я знайомився з журналом, писав заяву і в перші дні по її написанні, слідчий Боечко й інші малювали мені найрадісніші перспективи. Під час допитів інсценували телефонні розмови з Києвом і передавали привітання від співробітників республіканського КГБ. Говорили, що для реалізації схваленого в моїй справі "доброго радикального рішення" (слова слідчого) потрібні ще дещо часу і конкретизація поданої мною заяви про журнал.

Написавши 22 травня заяву про журнал, я далі продовжував бойкотувати слідство. Щоб домогтися моєї участі в слідстві і якнебудь конкретизувати моє голослівне "визнання" про журнал, була вигадана версія про загальну "зміну ситуації" (вислів слідчого). Мене повідомляли (уже частіше сам слідчий і начальник слідчого відділу, ніж Дубиняк), що січневу кампанію проти "інакодумаючих" згортають, обвинувачення за статтю 56 КК з усіх знято, частину заарештованих відпускають або вже відпустили, решту чекає незначна кара і що деяке позитивне значення у всьому цьому мала моя заява від 22 травня, в якій я писав про непричетність тих осіб до видання *Українського вісника*. Дещо раніше мене повідомили про звільнення М. Осадчого за каяття і згоду виступити в телевізії й у пресі з засудженням помилок (у дійсності М. Осадчого засудили на 7 років особливого режиму і 3 роки заслання). У кінці травня — на початку червня я дізнався про звільнення М. Касова (якого взагалі не заарештували), звільнення з-під варті на підписку Ірини Калинець (це була вигадка), засудження "лише" на два роки одеситки Н. Строкатої (їй дали чотири роки) і т.п. Усю цю "інформацію" я вже діставав в основному від самого Боечка безпосередньо.

Тому що поведінка Дубиняка викликала в мене дедалі більшу підозру і це відбилося в одній з поданих мною заяв про використання для провокацій режиму глухої ізоляції, на початку червня Дубиняка з камери прибрали. Відходячи, він

повідомив, що справа на нього прикрита, його переводять на попереднє місце і скоро звільнять (пізніше я дізнався, що Дубиняк був штатним провокатором. Його підкидали не лише до мене, а й до інших заарештованих як у тюрми, так і в кримінальні табори Львівської області).

Після відходу Дубиняка фальшиве інформування Боечко здійснював без сторонньої допомоги і продовжував його у тому ж напрямі: говорив про добре радикальне рішення стосовно мене, для прискорення здійснення якого потрібні ще деякі кроки з мого боку, зокрема речеві докази моєї причетности до журналу *Український вісник*, а саме — машинка, на якій журнал друковано. Жодних відомостей про інших осіб від мене не вимагали. Про моє майбутнє звільнення говорено, як про справу найближчого часу, мене обіцяли після звільнення добре трудовлаштувати і т.п. Але провокаційна гра занадто затягнулася, і в мене вже не лишилося сумнівів щодо її призначення. Хоча відмовитися від своєї заяви від 22 травня я ще не міг, поки не відбулися процеси над іншими заарештованими, але будь-що додавати до своїх "зізнань" наміру не мав. Тому слідчий зважився на чергову злочинну дію. 10 серпня 1972 року були заарештовані моя дружина й сестра з метою використати їх затримання для чергового психічного експерименту.

Цю акцію одвертої сваволі здійснювали так. 9 серпня, коли я був у кабінеті слідчого, йому потелефонувала моя дружина, щоб дізнатися про стан мого здоров'я і мої потреби. Слідчий запросив її на розмову на ранок наступного дня. 10 серпня вдень мене викликали на допит. Я запитав, чи приходила моя дружина. Боечко відповів, що переніс зустріч з нею на другу половину дня, і почав запитувати, що їй переказати, що мені треба принести з дому. Тут задзвонив телефон. Слідчого нібито викликали до начальника. Не починаючи допиту, він відправив мене до камери, а назустріч мені з іншої камери вивели заарештовану дружину...

Як урахувати, що в травні 1972 року погрози на адресу моїх рідних припинилися і що слідчий Боечко зробив усе

можливе для забезпечення ефекту несподіванки, можна уявити, якого навмисне жорстокого психічного удару мені завдали. Нервовим ударом мені на кілька годин паралізувало руки, їх відтирав і поїв мене водою сусіда по камері.

Протестуючи проти злочинного експерименту і вимагаючи звільнення дружини, я оголосив голодівку. 11 серпня в камері появився заступник начальника слідчого відділу Рапота й оголосив мені ультиматум: "Або буде машинка, на якій *Український вісник* друкувався, або дружину не випустимо. Ми знайдемо, за що її обвинуватити, хоча б і за вірші. Думайте скоріше, а то й сестру посадимо". Як виявилось, сестру затримали разом з дружиною ще вранці 10 серпня, але її приготували для наступної тури "психологічного" експерименту. Про арешт сестри мене повідомив начальник слідчого ізолятора Лимбак увечорі 12 серпня, хоча за кілька годин, уранці 13 серпня, дружину й сестру випустили, мені про це нічого не сказали. На вістку про арешт сестри я відповів перетворенням голодівки на "суху", тобто відмовився й від води. Голодівку я припинив 17 серпня, дізнавшись бічним шляхом про звільнення рідних. Офіційно мене про це повідомили лише 2 вересня, переконавшись, що потрібних слідству наслідків "експеримент" не приніс.

Але й після цього екстраординарного випадку слідчий Боєчко не припинив шантажу. У вересні — жовтні 1972 року він продовжував говорити мені, що ухвалене стосовно мене й інших осіб "угорі" "радикальне рішення" не скасоване, що воно буде припасоване до 50-ліття СРСР. Інцидент з дружиною і сестрою він пояснив непорозумінням, ініціативою оперативних робітників, що затримали дружину й сестру з якогось конкретного приводу, звільнення їх пояснив своїм втручанням, зустріч з дружиною в тюремному коридорі пояснив випадком, а ультиматум підполковника Рапоти волів не коментувати. Разом з тим слідчий далі шантажував мене повідомленнями про різні пляновані чи здійснені арешти. У листопаді 1972 року він, наприклад, повідомив мене, що в зв'язку з тим таки *Українським вісником* заарештовано у Львові мого знайомого Я. Кендзьора і ще якихось осіб у Києві

і Львові, яких я міг би своїми свідченнями врятувати. Успіху цей шантаж не мав.

У січні 1973 року у зв'язку з тим, що слідство у моїй справі наближалось до кінця, а судові процеси у справах інших заарештованих у 1972 році осіб в основному закінчилися, я вважав можливим відмовитися від складених у травні 1972 року зізнань про причетність до видання журналу *Український вісник*, пояснивши спеціальною заявою, якими методами це зізнання з мене видобували. Але слідчий Боечко цю заяву й інші документи слідства, що викривали його злочинні махінації, із справи незаконно вилучив, а в обвинувальному висновку послався на мої "зізнання", жодним словом не згадавши про мої аргументовані зречення їх. На цих, здобутих засобами шантажу і терору "зізнаннях" та ще фальшивих висновках лексико-стилістичної експертизи (від якої змушені були відмовитися в суді навіть самі експерти) був побудований весь епізод обвинувачення мене в причетності до випуску журналу, який епізод жужмом і в недоладному вигляді появився й у вирокі.

Я навів далеко не всі факти дезінформації і шантажу, стосовані слідчим Боечком. На випадок, як Ви закладете кримінальну справу про злочини гр. Боечка, я дам більш докладні пояснення. Але й перерахованого вище цілком вистачає, при дотриманні букви закону, для притягнення гр. Боечка до кримінальної відповідальності за "примус до зізнань шляхом незаконних дій з боку особи, що веде... попереднє слідство" (ст. 175 КК УРСР). Коментар до ст. 175 вказує, що злочинними вважаються "всі заходи, що включають як психічний, так й інший незаконний вплив на допитуваного", і конкретизує, що психічним впливом вважається "у випадку погрози з боку особи, що допитує, завдати якоїсь шкоди допитуваній особі чи її близьким", а "інша незаконна дія як засіб примусу може виявитися, наприклад, у підкупі чи обдурюванні допитуваної особи", якщо всі ці дії чиняться *свідомо*. Тому склад злочину в діях гр. Боечка М.О. безсумнівний.

Докази:

Я усвідомив, що самих моїх свідчень, наведених у цій заяві чи додатково поданих при розслідуванні Вами злочину гр. Боєчка, не вистачатиме для пред'явлення гр. Боєчкові обвинувачення. Слід сподіватися також, що гр. Боєчко уникне відповідальности за злочин, стане на типовий для таких злочинців шлях заперечення заподіяного або так само ж можуть повестися і співучасники його дій, зокрема гр. Дубиняк. Останній, напевно, не насмілиться дати правдиві свідчення ще й тому, що буде боятися відновлення закритої справи про валютні махінації і великі крадіжки. Усе ж прошу допитати Дубиняка як свідка і при потребі влаштувати з ним очну ставку.

Але навіть без визнання гр. Боєчком і свідчень Дубиняка є досить доказів, що викривають гр. Боєчка в злочині. Ці докази наявні в документах моєї справи: в моїх заявах, скаргах, клопотаннях, де відбилася значна частина поданої мені дезінформації. Зрозуміле, що в перебігу слідства я не міг вигадати ці факти й обставини і не мав у цьому потреби. Показове також, що гр. Боєчко не спростував жодної з наведених мною в слідчих документах в наслідок дезінформації відомости, бо це значило б передчасне розкриття здійснюваної стосовно мене провокації.

У моїй справі є зокрема такі докази злочинних дій гр. Боєчка (дальшу частину, щоб уникнути повторень, подаю скорочено або в переказі — В. Ч.):

1) (Робиться посилання на пояснення Черновола з приводу пред'явленого обвинувачення від 26. 2. 72 — "Справа", т. I, лист справи 297-299, — з яких видно, що в січні-лютому 1972 року його фальшиво поінформовано про арешт львов'янки С. Гнатенко);

2) (Робиться посилання на наявні в матеріялах справи посередні докази одержання мною дезінформації про арешт у лютому 1972 року сестри);

3) 24. 3. 72 року я подав заяву начальникові управління КГБ про те, що О. Пашко дійсно моя дружина ("Справа", т. I, л. с. 146). Заява викликана одержанням напередодні

фальшивої інформації про звільнення нібито заарештованої сестри і намір заарештувати дружину, шлюб з якою не був оформлений;

4) 4 квітня 72 року я подав слідчому заяву, яка викриває погрози заарештувати моїх рідних. Звертаю увагу, зокрема, на такі місця заяви:

а) (усі цитати подаю в перекладі з української — В. Ч.) "... начальник слідчого відділу заявив мені, що, очевидно, *О. Пашко буде заарештована*, такі самі погрози я почув і від слідчого. Ще раніше я дізнався, що *на деякий час була заарештована і лишається під обвинуваченням моя сестра*";

б) У цій заяві я пишу також, що мене інформували про "масові безперервні арешти української інтелігенції", що також є доказом одержання фальшивої інформації про заповнення тюрем заарештованими, про арешт багатьох моїх знайомих і т. п. (див. вище).

Одержавши цю заяву, сл. Боєчко ніякої відповіді не дав, спотворені наслідком дезінформації факти не спростував. Більше того, він навмисне не додав до справи цей документ, що викриває його, і це зробив на моє клопотання щойно суд ("Справа", т. 15, л. с. 73-74, 116).

5) 18. 4. 72 я подав слідчому заяву у зв'язку з фальшивим повідомленням про арешт М. Касова. Ця провокація вже описана вище. На підтвердження цитую кілька місць заяви, написаної по свіжих слідах провокації: "*Як мене повідомили, недавно заарештовано наукового робітника Мих. Касова. Йому інкримінують зберігання документів самвидаву і нібито якийсь стосунок до випуску позацензурного журналу Український вісник.*

"... я припускаю можливість моєї мимовільної провини в тому, що в М. Касова нібито знайшли якісь компромітуючі для нього папери. Не маючи в останні місяці постійного місця проживання, живучи й працюючи в різних осіб, я іноді залишав (або навіть забував) у них свої папери. Я був у М. Касова, міг випадково залишити в нього якісь папери. Тому прошу ознайомити мене з вилученими в Касова матеріалами.

Як серед них виявляться приналежні мені, згоден це підтвердити.

Подаючи цю заяву, я виходжу з запевнень, що мої пояснення позитивно вплинуть на долю М. Касова..."

Надумуючи провокацію з Касовим, слідчий чекав від мене, звичайно, не таких "зізнань". Тому питання про "арешт" Касова він зам'яв, а потім повідомив про "звільнення" Касова. Заяву, що компромітувала його, до справи не долучив.

б) В результаті докладно описаного вище психічного тиску на мене появилася моя заява 22. 5. 72 року про мою причетність до випуску журналу *Український вісник*. Навіть з тексту цієї заяви ("Справа", т. 2, л. с. 10-17) видно, що вона появилася в результаті дезінформації і шантажу. Цитую початок заяви:

"Протягом останніх тижнів мені неодноразово заявляли як слідчий у моїй справі, так і нач. сл. відділу Льв. УКГБ, що від моїх свідчень у справі випуску позацензурного журналу *Український вісник* залежить під цю пору доля багатьох людей, навіть моєї дружини й сестри, які у зв'язку з невстановленістю обставин видання журналу також можуть бути притягнуті до відповідальності. Вимагається лише повідомити про мою особисту причетність до цього видання — і це буде гарантією припинення арештів осіб, яких підозрювають у причетності до випуску журналу, попередить притягнення до відповідальності найближчих мені людей і навіть позитивно вплине на вирішення моєї долі.

"Покладаючися на такі гарантії, я заявляю..." (т. 2, л. с. 10) і т. д.

У цій заяві є й інші сліди шантажу і зловмисної дезінформації. Так, називаючи всіх відомих мені заарештованих осіб і заявляючи, що всі вони не мали стосунку до випуску журналу, я згадую М. Касова, у дійсності не заарештованого, але не згадую М. Осадчого, бо одержав фальшиву інформацію про його звільнення за визнання провини і згоду виступити з критикою "буржуазного націоналізму" у телевізії і в друку. (Мабуть, таким чином мені демонстрували гідну наслідування схему

поведінки). Мене навіть повідомили, що за таку поведінку М. Осадчий зазнав нападу якихось "антирадянських елементів" і потрапив до лікарні КГБ. Пізніше, щоб якимось пояснити засудження "звільненого" Осадчого, слідчий Боєчко пояснив мені, що Осадчого звільняли лише на підписку у зв'язку з вагітністю дружини і що під впливом дружини і поганих друзів він відмовився від розкаяння, що привело до його засудження.

7) У червні 1972 року, остаточно переконавшись в ролі Дубиняка і в основному зрозумівши характер здійснюваних стосовно мене провокацій, я писав 13. 6. 72 року в заяві на ім'я начальника слідчого відділу: "Слідство в моїй справі навмисне затягується. Проведені до теперішнього часу слідчі дії можна було здійснити за 2-3 місяці. Режим глухої тривалої ізоляції у цьому випадку використовується не для встановлення істини стосовно справи, а для психологічних експериментів з метою досягнення позаслідчих наслідків. Такий режим глухої тривалої ізоляції під час попереднього слідства (навіть без будь-яких контактів з рідними) не лише психічно травмує в'язня і нівелює його людську гідність, але й дає різним безвідповідальним особам *широкі можливості для різних провокацій у відношенні до в'язня, його рідних і знайомих*". ("Справа", т. 2, л. с. 52-53).

8) 7.7.72 року я написав заяву про часткову участь у слідстві (не відповідаючи на більшість питань, особливо тих, що стосуються інших осіб, я все ж погодився підписувати протоколи і давати пояснення змісту вилучених у мене літературних матеріалів). Цю заяву я навмисне склав так, щоб у ній лишилися сліди фальшивої інформації, що її давав мені слідчий про "зміну ситуації". Я, зокрема, писав: "У зв'язку з *зміною ситуації* (припинення арештів, звільнення багатьох заарештованих у 1972 році осіб, нове ставлення до мене...) вважаю, що деякі місця моєї заяви від 26.2.72 з приводу пред'явленого мені обвинувачення не цілком відповідають *новим обставинам*" і т. п. Насправді ситуація на той час мінялася лише в гірший бік, бо почалися суди з дуже

жорстокими вироками. Цей документ, що викриває дезінформацію, є в справі (т. 2, л. с. 87).

9) У справі є численні докази описаних вище злочинних дій, пов'язаних з затримкою в серпні 1972 року моєї дружини і сестри: моя заява від 10. 8. про оголошення голодівки протесту (т. 2, л. с. 116); додаткова заява про суху голодівку 14. 8 у зв'язку з повідомленням про сестру (т. 2, л. с. 120-121); заява 17. 8 про припинення голодівки (т. 2, л. с. 122); заява 31. 8. про незаконність дій стосовно мене і моїх рідних (т. 2, л. с. 127-131). Ці заяви написані по свіжих слідах провокації і добре насвітлюють подробиці цього злочину слідчого Боечка й інших осіб. (Далі йдуть докладні цитати з цих чотирьох заяв, де докладно описується характер кагебістського експериментування. Щоб не повторюватися, ці цитати опускаю — В. Ч.).

Ніякої відповіді, заперечень чи спростування фактів, викладених у цих чотирьох заявах, після їх подачі не послідувало. Документи є в моїй справі і становлять нейпереконливіший доказ злочинності дій.

10) На допиті 20. 10. 72 року я вказував з приводу невірних свідчень І. Дзюби: "Такі свідчення, дані І. Дзюбою на восьмому листі висновку, не відбивають дійсних обставин нашої розмови" ("Справа", т. 3, л. с. 197).

Вказуючи строк ув'язнення І. Дзюби, я виходив з даної мені у березні 72 року фальшивої інформації. У дійсності Дзюба був заарештований 14. 4. 72 і на час цього допиту перебував в ув'язненні лише півроку. Але слідчий не зробив жодних уточнень, бо це зруйнувало б укладену ним версію про арешт Дзюби на початку березня, про звернення компартій Канади й Італії, рішення "нагорі" про наше звільнення і т. п.

11) Як я вже згадував, у листопаді 1972 року слідчий Боечко застосував до мене чергову туру провокаційної дезінформації. Він повідомив, що у зв'язку з моєю відмовою дати додаткові відомості про журнал *Український вісник* заарештовано ряд осіб у Львові й Києві. Ця фальшива інформація відбилася в написаній тоді ж таки моїй заяві на

ім'я нач. управління КГБ від 21. 11. 72 року. Наводжу витяг з цієї заяви: "На весні 1972 року протягом кількох тижнів розмовляючи зо мною щоденно, начальник слідчого відділу Львівського УКГБ майор Клименко доводив мені, що від моїх свідчень про випуск позацензурного видання *Український вісник* залежить доля багатьох людей. Якщо я визнаю свою причетність до цього видання і повідомлю бодай загальні обставини його випуску, казав він, органи КГБ не лише не будуть більше заарештовувати підозрілих у якомунебудь стосунку до випуску осіб, але й на мою долю таке визнання вплине позитивно. При цьому від мене не вимагали називати імена інших осіб, причетних до видання... На карту була поставлена навіть доля найближчих мені людей — сестри й дружини... Так появилася моя заява на Ваше ім'я від 22. 5. 72 року... Дійсно, на деякий час розмови про арешти припинилися... Але тепер мене повідомили, що у Львові й Києві в середині листопада заарештовано кілька осіб, що нібито мали стосунок до випуску *Українського вісника* ... Цією заявою я хочу нагадати про ті гарантії, які давано мені при написанні моєї заяви від 22. 5. 72 ("Справа", т. 2, л. с. 293-6).

Жодних заперечень проти викладених у цій заяві фактів не послідувало.

12) 3 січня 1973 року я подав слідчому заяву, в якій були такі слова: "цілий рік слідства в умовах найглухішої ізоляції викликав у мене нервові виснаження. Цьому сприяла й широка амплітуда коливань стосовно мене: від погроз застосувати ст. 56 КК УРСР (!) до натяків на майже реальне звільнення" ("Справа", т. 3, л. с. 77-79). Ні заперечень, ні взагалі відповіді не послідувало.

13) На допиті 12. 1. 73 року я власноручно записав до протоколу: "Твердження про мою причетність до видання і розповсюдження *Українського вісника* нічим не обґрунтоване. Воно тримається лише на моїй заяві від 22. 5. 72 року. Але покладатися лише на цю заяву слідство не може у зв'язку з специфічними умовами її появи, про які я, не бажаючи компромітувати органи безпеки, покищо писати не

буду" ("Справа", т. 3, л. с. 143-4). Це зауваження було залишене без уваги.

14) Нарешті, 19 січня 1973 року я подав слідчому заяву, в якій повнотою відмовився від даних мною в травні 1972 року вимушених "зізнань" і докладно вияснив, якими способами це "зізнання" від мене видобули. Цю докладну заяву я не буду цитувати, бо довелося б повторювати все сказане вище, тому прошу при розслідуванні злочину гр. Боечка з цією заявою обов'язково ознайомитися ("Справа", т. 15, л. с. 52-58).

Цю заяву, що повнотою викриває злочинні дії слідчого Боечка, він до справи навмисне не прилучив, не сказавши мені про це. Про те, що цього важливого документу в справі немає, я дізнався щойно по закінченні слідства, знайомлячися з матеріялами справи. Вимога до прокурора про долучення заяви до справи лишилася без відповіді. Документ на моє клопотання долучив щойно суд. Ця метушня з моєю заявою підтверджує, що слідчий Боечко добре усвідомлював злочинний характер своїх дій і зробив спробу замести сліди злочину.

Таким чином, ще до закінчення слідства, до знайомства з матеріялами справи і побачення з рідними, коли я пізнав істину, я відбив у матеріялах справи багато (хоч і не всі) фактів навмисної дезінформації і шантажу з боку слідчого Боечка. Ніяких заперечень чи спростування фактів, викладених у моїх заявах, скаргах і клопотаннях, з боку слідчого Боечка не було, що також стверджує наявність з боку гр. Боечка злочинної навмисності і робить ці слідчі документи серйозним і реальним джерелом доказів його провини.

У моїй справі є низка посередніх доказів вчиненого Боечком злочину. Таким доказом є перш за все режим найглухішої ізоляції, застосований до мене слідчим протягом 13,5 місяців, що давало йому можливість, не боячися викриття, здійснювати провокаційні дії.

У справі наявні кілька моїх залишених без наслідків клопотань і заяв про надання побачень і листування з

рідними, а ще кілька таких документів слідчий навмисне до справи не долучив.

Крім того, заплутавшись в дезінформації, слідчий змушений був піти на часткові порушення процесуального закону з метою не допустити мого контакту з особами, про яких мені давали фальшиві відомості. У зв'язку з цим не були dokonані абсолютно конечні слідчі дії. Ось кілька прикладів.

Обвинувачений спочатку в одній справі зі мною М. Осадчий змінив подані раніше правдиві свідчення на недійсні, заявивши, що я передав його відгук на моє листування. Я заперечив проти нових свідчень Осадчого. Згідно з законом, конечна була очна ставка, якої слідчий Боечко навмисне не влаштував. Звертає на себе увагу й те, що мене не викликали свідком на суд Осадчого, хоч моє ім'я там часто фігурувало і мого виклику вимагав і сам підсудний, і навіть його адвокат з числа "спецдопущених" осіб. Але на очній ставці й у суді передчасно відкрилася б дана мені про Осадчого широка фальшива інформація — що він був відпущений на свободу, готував виступ у пресі й телевізії, зазнав за це нападу і т. п. (див. вище).

Те саме стосується й Ірини Калинець, обвинуваченої спочатку у тій таки справі Черновола й інших (потім, побоявшись звести нас до купи в залі суду, "справу" розчленували і судили всіх поодиноці).

Сподіваючися допомогти мені, І. Калинець брала на себе дії, яких у дійсності не поповнила. Я заперечив проти такої самопожертви. Але очна ставка влаштована не була, у вироку І. Калинець записана фактична неправда. Свідком на суд мене не викликали. Такий виклик, як і очна ставка спричинилися б до викриття даної мені про І. Калинець фальшивої інформації: про те, що її в кінці травня 1972 року звільнили на підписку, що під варту її взяли щойно після суду і т. п.

Не були влаштовані очні ставки з І. Дзюбою, С. Гнатенко, С. Шабатурою. З тих таки міркувань мене не поставили свідком на жоден з судів, хоч моє ім'я фігурувало у всіх або майже всіх вироків. Такої абсолютної ізоляції не застосо-

ували до інших осіб, заарештованих у ході кампанії 1972 року (І. Дзюби, І. Світличного й ін.). Це також є підтвердженням штучного створення обставин, що сприяли злочиніві.

Крім аналізу прямих і посередніх доказів, що є в матеріялах мого слідства, і допиту як свідків А. Дубиняка, зам. нач. слідчого відділу Львівського КГБ підполковника Ваноти і нач. слідчого ізолятора підполковника Лимбака, що брали участь у здійсненні "психологічного експерименту" в серпні 1972 року, наглядачів, що зводили мене віч-на-віч з заарештованою дружиною, у справі про злочини Боечка конечно допитати ще таких свідків:

Пашко О. В., мою дружину (Львів — 14, вул. Ніщинського, 14, кв. 6) і Чорновіл В. М., мою сестру (Черкаська обл., Звенигородський район, с. Виєвхivecь) — про обставини затримання їх у серпні 1972 року й ін.;

Гайдучка Романа, що був в одній камері зі мною під час проведення "психологічного експерименту" і допомагав мені 10. 8. дійти до нормального стану після нервового шоку, що паралізував мені тимчасово руки. Він може підтвердити також, що я розповідав йому про відомості, одержані від Дубиняка і слідчого; Палагняка Романа (мешканець м. Дрогобича), що був зі мною в одній камері у жовтні-грудні 1972 року, якому я докладно оповідав про свою справу і називав майже всі факти одержаної фальшивої дезінформації (про звернення компартій, нотатку в газеті *Радянська освіта*, передбачуване моє звільнення). Я розповідав йому, в яких обставинах була писана моя заява 22. 5. про участь у виданні *Українського вісника*. Якщо громадяни Гайдучок і Палагняк, не уяснивши собі, для чого їх допитують, ухиляться від правдивих свідчень, прошу влаштувати з ними очну ставку.

При притягненні гр. Боечка до відповідальности і при визначенні йому міри покарання мають значення також такі дані, що характеризують його як особистість.

Прошу з цього погляду звернути увагу на відсутність у гр. Боечка твердих морально-етичних норм поведінки: не

лише властивої кожній нормальній людині елементарної порядности, але й якостей абсолютно конечних людині, що обіймає його посаду — поваги до законности, до суспільства, його керівників та інших широко рекламованих атрибутів радянського способу життя. Для досягнення якихось незначних результатів слідства гр. Боечко (сам або через підставних осіб) спекулював авторитетом не лише обласних і республіканських керівників (приклад див. вище), але й зловживав авторитетом партійно-радянської преси (що нібито друкувала повідомлення про моє недалеке звільнення) і навіть (хоч і як це огидне!) авторитетом інших компартій — Канадської й Італійської (що нібито клопоталися звільненням Дзюби, мене й ін.). Особливим цинізмом, відсутністю будь-яких етичних меж поведінки і повним презирством до формально найвищого в СРСР державного становища відзначена вигадка про замах на голову Президії Верховної ради СРСР М. Підгорного, здійснений нібито якимись друзями мого московського знайомого П. Якіра.

Зверніть увагу на ще одну обставину, що характеризує гр. Боечка як особистість. Ведучи розслідування моєї справи, гр. Боечко припустився багатьох грубих порушень процесуального закону, що коли й не є кримінально караною дією, але в сукупності з розкритими вище безсумнівно злочинними діями достатньо характеризує гр. Боечка як особистість. Маю на увазі:

допущення до обвинувального висновку явно не дійсних і нічим не обґрунтованих епізодів;

допущення до справи матеріалів, що не мають до неї стосунку, і навмисне вилучення з справи документів, що не давали можливості штучно компонувати обвинувачення;

невиконання, не зважаючи на 13,5 місяців слідства, абсолютно потрібних слідчих дій (допити, очні ставки і т. п.), що привело до навмисного спотворення істини;

внесення пізніше змін у протоколи допитів чи навіть підробка протоколів;

навмисне спотворення в обвинувальному висновку моїх пояснень і свідчень свідків;

явна тенденційність при оцінці змісту вилучених у мене творів і моїх намірів при їх зберіганні;

штучне створення умов для підроблених експертиз і дослідження по тому свідомо фальшивих висновків експертиз, від яких у суді відмовлялися навіть самі експерти, та ін.

Цих дій слідчого Боєчка, що характеризують ступінь його професійної придатності, я тут не конкретизую. Ви, безсумнівно, звернете на них увагу, знайомлячися з матеріалами моєї справи. Багато говорить і той факт, що Львівський обласний суд, хоч і не міг за чотири дні без виклику потрібних свідків і прилучення потрібних матеріалів розібратися в усьому тому, чого накрутив слідчий Боєчко за 13,5 місяців, та й не смів цього робити з причини перед-рішеності мого засудження і строку, все таки відкинув понад половину створеного слідчим Боєчком обвинувального висновку, а в епізоди, що лишилися, вніс істотні зміни (наприклад, хоч і не зняв повнотую, але все ж відкинув багато фальшивої аргументації і звів до мінімуму епізод про мою участь у виданні журналу *Український вісник*). Ще кілька епізодів вилучив з вироку Верховний суд. Від укладеного слідчим Боєчком обвинувального висновку лишилася таким чином якась третя частина. Така велика кількість зафіксованого навіть у край необ'єктивними судами браку слідства не відзначалася в жодній аналогічній справі, за ст. 62 КК УРСР за останні роки (див. довідки і вирoki у багатьох справах у т. 7 моєї "справи"). Це достатньо характеризує як професійний рівень, так і професійну чесність гр. Боєчка і підтверджує суб'єктивну схильність до злочинних махінацій.

Коментар до ст. 175 КК УРСР вказує, що мотиви злочинних дій, передбачених цією статтею, "не мають значення для кваліфікації злочину". Тому, незалежно від того, як хто ставиться до мене, моїх дій і мого засудження, які міркування може викладати на свою оборону гр. Боєчко,

його злочин від цього не перестає бути злочином. Бо, якщо справа чиста, вона вимагає чистих рук і чесних засобів.

Копію заяви посилаю до відома голові КГБ при Раді міністрів УРСР.

23 липня 1973

(Чорновіл)

Які були реакції на мою заяву, видно з наступного:
Головному воєнному прокуророві СРСР
від політв'язня Чорновола В. М.

СКАРГА

23 липня я звернувся з заявою до воєнного прокурора Прикарпатської військової округи, в якій повідомляв про злочинні дії старшого слідчого Львівського УКГБ капітана Боечка М. О., що містять склад злочину, передбаченого ст. 175 КК УРСР ("Присилування до дачі свідчень шляхом незаконних дій").

17.8.73 року адміністрація колонії, в якій мене тримають, ознайомила мене з відповіддю на цю заяву за підписом старшого помічника воєнного прокурора Прикарпатської військової округи підполковника юстиції Буздіжана. Перекручуючи прямий зміст моєї заяви, він пише, ніби я всього лише оскаржую дії слідчого в процесі розслідування моєї справи, а тому він спрямовує мою заяву до прокуратури Львівської області, що здійснює нагляд за слідством у моїй справі.

Складається враження, що, укладаючи за шаблоном формальну відписку, прокурор Буздіжан навіть не потурбувався прочитати мою заяву. Я ж зовсім не оскаржував у ній процесуальні порушення (з такими скаргами я звертався раніше, у процесі слідства, до Львівської обласної прокуратури). У даному ж випадкові я сигналізував про безсумнівні факти кримінального злочину. Закон указує, що злочини співробітників КГБ можуть розслідувати лише органи воєнної прокуратури. Тому пересилка моєї заяви до прокуратури Львівської області, що не має права

розслідувати злочини співробітників КГБ, цілковито незаконна і означає відмову задоволити мою заяву без розслідування її по суті.

Прошу вказати старшому помічникові прокурора Прикарпатської військової округи Буздіжанові на неправильність його дій і зобов'язати його дотримуватися закону.

26. 8. 73

(підпис)

Скарга мала лише той результат, що на додаток до раніше надісланої відписки військового прокурора прислали другу, в якій без будь-якої аргументації стверджувано, що підстав для закладання кримінальної справи на Боечка М.О., немає. "Соціалістична законність" здобула ще одну брудну перемогу...

Викладене можна доповнити ще тим, що КГБ приклало зусиль до приховання від гласности злочинних метод ведення слідства у моїй справі. Мене спрямували в маленький табір, який вважається глухим; восени 1973 року з-під воріт табору прогнали спочатку дружину, а потім і сестру — і побачення з рідними я одержав щойно на весні 1974 року, коли кагебісти переконалися, що їх провокації стосовно до мене уже є секретом Полішинеля.

Повчальна доля провокатора Дубиняка. Після мого викриття його знову заарештували, витягли на світло денне раніше прикриті злочини і засудили, повідомивши про це навіть у пресі. А в розмові зі мною такий Шумейко (оперативний робітник Львівського КГБ, що готував мою справу й заарештував мене, по суті організатор і винуватець усіх провокацій, влаштовуваних під час слідства) заявив, що після цього моїм заявам про те, що Дубиняк кагебістський провокатор, ніхто вже не повірить...

1. 8. 1975

Лист В. Чорновола до президента Форда

Пане Президенте!

Насмілююся думати, що діалог між Заходом та Сходом, який дещо розширився за останні роки й дістав назву розрядки, є ділом не лише керівників держав і партій, але, передовсім, самих народів.

Одначе, якщо різні верстви громадян США можуть давати свою оцінку Вашим зусиллям через численні інституції демократичного суспільства (Конгрес, преса, опити громадської думки тощо), то такої можливості повністю позбавлені громадяни СРСР, де існуючий суспільний устрій виключає, під загрозою кримінального переслідування, можливість будь-якого внутрішнього діалогу й дозволяє громадянам тільки мовчати абож "одноставно схвалювати" дії самопризначуваних партійних лідерів. Але право на самостійну оцінку ідей та вчинків і на опозицію — це невід'ємне природне право людини, затверджене сучасним етапом розвитку людства і закріплене в міжнародних правових актах ("Загальна декларація прав людини", прийнята ООН). Навіть у суспільствах більш реґламентованих, ніж сучасне радянське суспільство, не вдавалося добитися повного нівелювання індивідуальности і стандартизації мислення, не вдавалося на якийсь тривалий час позбавитися опозиції. Є така й в СРСР.

Одним з показників її існування служать періодичні репресивні акції політичної поліції (КГБ) та наявність у країні політв'язнів.

Громадяни СРСР знають, що за стриману навіть критику дій керівної верхівки КПРС або єдиної допущеної в державі ідеології на них чекають неминучі переслідування, а, можливо, не обминути й в'язниці. Тому ясно, що за кожним із нас, політв'язнів, репресованих за опозиційні виступи, стоять сотні й тисячі людей, які думають так само, як і ми, які не втратили здатності до самостійного мислення, але прилюдно висловити свої погляди не наважуються.

Керівництво КПРС і повністю підлегла йому преса чутливо реагують на відгуки в США про питання міжнародного відпруження — на ті, що їм вигідні, і поборюють ті, які є відмінної оцінки.

Думаю, Пане Президенте, Ви теж могли б узяти до уваги думку політичної опозиції в СРСР, репрезентованої, передовсім, політв'язнями. Беру на себе сміливість твердити, що висловлювані тут думки не є тільки моїми особистими, але віддзеркалюють настанову до цієї проблеми широкого кола радянських політв'язнів різних націй.

Насамперед ми донині чітко не уявляємо, що все таки мається на увазі під дуже часто повторюваною фразою "розрядка міжнародної напружености". Якщо в розрядці вбачати не короткочасну кон'юнктурну кампанію тактичного або навіть престижного характеру, а розглядати її як перспективну довгочасну акцію, що має принести полегшення всьому людству, то ясно, що розрядку ніяк не можна звести лише до деякого стримування гонки озброєнь або до розширення торгівлі. Очевидно, що міцну розрядку міжнародної напружености й неможливість повернення до політики активної конфронтації може забезпечити не стільки військове роззброєння, скільки демілітаризація психіки. Дійсність, одначе, показує, що радянські керівники, особливо Брежнев, розуміють справу інакше.

Чи відомо Вам, Пане Президенте, що проголошення

політики розрядки міжнародних відносин керівники КПРС прямо пов'язали з придушенням усілякої критичної думки в середині країни? ЦК КПРС висунув тезу про посилення ідейної боротьби проти ідеологічних диверсій світового імперіялізму в умовах розрядки, дуже схожу на колишню тезу Сталіна про посилення класової боротьби в СРСР в міру наближення до комунізму, що була теоретичною платформою масових репресій 30-40 років. Нині практика теж не відстає від теорії. Починаючи з 1972 року, в ряді республік СРСР (у Росії, на Україні, у Вірменії, у республіках Прибалтики) прокотилася найпотужніша за післясталінські часи хвиля політичних арештів та жорстоких вироків на неконституційних судових процесах (переважно закритих). Ще більшого розмаху набрали позасудові переслідування. Для посилення ролі армії та політичної поліції вперше за останні десятиріччя міністри оборони та КГБ були введені до Політбюро ЦК КПРС, яке де-факто стало вищим органом державної влади в нашій країні.

Ви, Пане Президенте, підписуєте міждержавні угоди не з керівником держави, а з лідером правлячої партії.

Особливо масовою й жорстокою була кампанія репресій 1972-73 років на Україні. Кілька десятків осіб було кинено за ґрати або у психіатричні лікарні, зачиненого (в'язничного) типу. Під час цієї кампанії сліди "ідеологічних диверсій" знаходили у віршах поетів та картинах художників, у літературознавчих та публіцистичних статтях, навіть в інтимному листуванні та робочих заготовках літераторів. Якби щось подібне відбувалося в США, то задля того, щоб Ваші співвітчизники навчилися "одностайно схвалювати" дії влади, половину з них довелось б посадити до в'язниць, а половину перетворити на в'язничних наглядачів.

Слідчі КГБ навіть не приховують від нас, арештантів останніх років, що вони поставили перед собою завдання за кілька років повністю викоринити всяку опозицію, яка, мовляв, заважає проведенню політики розрядки, відкрито заявляючи перед усім світом про різні наболілі проблеми СРСР. Особливу ненависть каральних органів викликають

спроби видвинути національну проблему. Тому, як це не парадоксально, ми в'язні 1972 та наступних років, вважаємо себе жертвами політики розрядки, і покищо це один з найбільш реально відчутних її наслідків.

Саме тому ми, політичні в'язні СРСР, вважаємо важливою й своєчасною поправку Конгресу США до законопроекту про торгівлю, хоча, коли вірити радянській пресі, Ви, Пане Президенте, поставилися до цієї поправки негативно. Радянська пропаганда різко критикує поправку Конгресу, яка узалежнювала надання Радянському Союзові упривілейованого статусу в торгівлі та уділенні кредитів від забезпечення свободи виїзду громадян з СРСР. Радянська преса називає цю умову втручанням у внутрішні справи СРСР. Ми таке пояснення прийнятого Конгресом закону вважаємо нелогічним.

Поправка не ставить питання про зміну існуючого в СРСР режиму або обов'язкової ідеології. Ідеться тільки про виконання однієї з аксіом демократії, чітко висловленої в п. 13 "Загальної декларації прав людини", прийнятої ООН, та в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Якщо, ратифікувавши ці документи з метою пропаганди, керівники СРСР у той же час не хочуть їх дотримуватися, то чи не буде такою ж і доля голослівних та гучних декларацій, прийнятих у ході кампанії щодо відпруження? Зрозуміло також, що коли критично мислячій частині радянських громадян забезпечиться альтернатива до мордовських та пермських таборів і "психушок", а саме — можливість виїхати за межі країни, то це, не міняючи докорінним чином існуючого в СРСР режиму, все ж може привести до деякої його гуманізації. А це в свою чергу може стати передвісником дійсного, а не паперового послаблення напруження в міжнародних відносинах.

Ми, радянські політичні в'язні, підтримуємо позицію Конгресу США як таку, що може корисно вплинути на нашу важку долю потенційно вічних в'язнів цієї системи. Я особисто звернувся 1 березня ц. р. до Президії Верховної ради СРСР з заявою про зречення радянського гро-

мадянства і з проханням випустити мене поза межі СРСР. З подібними, досі безуспішними, заявами зверталися до радянських установ також інші громадяни, що належать до різних націй СРСР.

Хочеться вірити, Пане Президенте, що, справді турбуючись долею процесу розрядки міжнародної напружености, Ви, під час Вашої зустрічі з Брежневим або іншим шляхом, звернете увагу радянських керівників на питання про вільний виїзд громадян з СРСР і вкажете, що неможливо тривало і серйозно послабити напруженість у міжнародних відносинах при збереженні прийнятого в СРСР курсу на придушення всякої критичної думки.

З пошаною
Вячеслав Чорновіл
український журналіст, політв'язень

1 серпня 1975 року

**В'ЯЗНІ
ОБВИНУВАЧУЮТЬ**

Будні мордовських таборів

Уклали Борис Пенсон і Вячеслав Чорновіл

Дорогий Друже!

Уже скоро рік, як писав я тобі про наше суворорежимне життя. За цей час тут сталося немало різних подій, таких, які тільки й можливі в одноманітності нашого існування: приниження, кари, протести, голодівки, сумна радість зустрічей з "свіжими силами" і радісний сум розлуки з друзями, що виходять на свободу, живлющий бальзам вісток із вільного світу, що сповнюють надією...

Але весь час переслідує думка: чи вдасться мені, описуючи будні таборового життя, віддати той специфічний мікроклімат неволі, який тисне в'язня щоденно, щогодинно, навіть у відносно спокійні періоди, а, можливо, в такі періоди гнітить ще більше. Тому вирішив писати цього листа з своїм новим союзником — Вячеславом Чорноволом, політв'язнем з України. Може, його журналістичний і таборовий досвід допоможе бодай якоюсь мірою передати непередаване.

Його доля — типова для "крамольного" українського інтелігента, одначе попрошу Вячеслава самого відрекомендуватися тобі.

ЧОРНОВІЛ:

Мені 37 років. У 1960 році закінчив Київський університет. Потім шість років працював у Києві й у Львові в пресі, на радіо і в телевізії, деякий час на комсомольській роботі. Виступав також як літературний критик, завершував кандидатську дисертацію з історії української літератури. Але з 1965 року потрапив у сферу "зацікавлень" органів КГБ. Зв'язане це з пожев'явленням на початку 60-их років українського літературно-громадського життя і з моєю участю в ряді опозиційних виступів, особливо в кампанії з приводу першої хвилі політичних арештів на Україні в 1965 році. На матеріалі цих арештів і судів я виготовив дві збірки документів *Правосуддя чи рецидиви терору* (1966) і *Лихо з розуму* (1967). У 1966 році був остаточно вигнаний з журналістичної праці і взагалі з преси. Періоди безробіття чергувалися з випадковими заняттями: при метеорогічній експедиції, у книжковій рекламі, у товаристві охорони природи, вагарем на залізничній станції і т. д.

У 1967 році вперше мене заарештовано і засуджено на 1,5 року за укладення названих вище збірок. У січні 1972 року став жертвою другої облоги КГБ на українську інтелігенцію. Обвинувачений за написання критичних зауваг на інспіровану кагебістами брошуру *Що і як відстоює Іван Дзюба*, завданням якої було переконати українську інтелігенцію в ідеальному розв'язанні в СРСР національного питання і дискредитувати тих, що виступали проти шовінізму.

В обвинувачення включені також мої виступи на захист жертв репресій (В. Мороза, Н. Строкатої й інших) і наявність у мене літературних творів ряду авторів, в основному поезій.

Крім того, лише на підставі суб'єктивних підозрінь кагебістів намагалися приписати мені участь у виданні нелегального журналу *Український вісник*, що виходив у 1970-72 роках. (Вихвалювані "чекісти" скандально провалилися на спробі будь-що дізнатися про цей журнал). У перебігу слідства, що тривало 14 місяців, неодноразово вдавалися до використання камерних провокаторів,

фальшування, шантажу і прямого психічного терору, зокрема, для тиску на мене, спекуюючи долею моїх рідних. Людині з демократичного суспільства ледве чи можна уявити собі те, що відбувалося у Львові 12 квітня 1973 року. Порожня зала суду, куди мене приставили крадькома через чорний вхід під посиленою охороною; відсутність адвоката; знуджений суддя, що механічно відхиляє одне за одним мої клопотання (про слухання справи відкрито і допущення до суду представників преси, про виклик потрібних свідків, про додання потрібних документів і т. п.); якийсь висушений, що пахне нафталіном сталінських часів прокурор Руденко (до речі, брат генерального прокурора СРСР), який, не зважаючи на матеріали справи і свідчення небагатьох свідків, повторює нісенітницю кагебістського обвинувачення і вимагає максимальної кари, яку допускає стаття кодексу; нарешті, вирок, що викреслює з життя 9 років.

Лише по 19 місяцях після арешту я опинився в таборі — у виселку Озерному (ЖХ 385 — 17 "А"). Формально табори для політ'язнів підпорядковані МВД, але фактично нашою долею і тут диспонує КГБ за допомогою прикріплених до таборів своїх уповноважених.

Так, намагаючися утримати в таємниці пікантні обставини "слідства" і "суду" в моїй справі, кагебісти дали вказівку восени 1973 року з-під брами табору прогнати дружину, а два тижні пізніше й сестру, що приїхали на побачення зо мною за три тисячі кілометрів. Лише ціною майже місячної голодівки (грудень 1973 — січень 1974) мені вдалося домогтися побачення з матір'ю і сестрою (з дружиною побачення так і не дали). Так само за вказівкою кагебістів мене піддали безперервному цькуванню: не кажучи про дрібніші покарання, менше ніж за рік перебування в зоні 17 мене нагородили сорок трьома добами ШИЗО* і, нарешті,

* Абревіатури типу ШИЗО, ПКТ, ИТУ, ИТК для документальної точности віддаємо як у російському оригіналі: ШИЗО (штрафной изолятор) — карний ізолятор; ПКТ (помещение камерного типа) — приміщення камерного типу; ИТУ (исправительно-трудовое управле-

відіслали на півроку в ПКТ. Як це робилося, я згадаю далі, коли будемо говорити про те, як розправляються в таборах з неугодними особами.

ПЕНСОН:

Думаю, треба буде згадати і про ту розправу, якій піддали Вячеслава в лютому 1975 року перед перекиненням до нас.

Але будьмо послідовні. Мій попередній лист кінчався подіями в 19 зоні ("Лісовій"), на початку 1974 року. Потім у цій зоні зайшли якісь тьмяні "безподійні" тижні. Тому пропушу їх і почну з радісної для мене і всіх європейських бранців події. 15 червня 1974 року з брами табору в Потьмі назустріч свободі й батьківщині вийшов Анатолій Гольдфельд. Імовірно, варто взагалі коротко зупинитися на тому, як обставлено тут звільнення політ'язнів. Побоюючися просякання з таборів свіжої інформації, особливо писемних заяв, КГБ ввело складну систему звільнення. Багатьох за кілька тижнів до звільнення раптом викидають на етап. Їх вивозять або в тюрми за місцем проживання і звільняють звідти, або перекидають на інші зони, іноді до лікарні. Усю одіж, яку зек носив у зоні, відбирають, натомість видають нову зеківську уніформу. Особисті речі пильно перевіряють. Усі саморобні й підозрілі речі, у тому числі валізи, розламують на шматки (а що як там заховані записи, яких КГБ боїться не менше бомб). Якщо ж звільнюваного не вивозять завчасу на дальній етап, його однаково за кілька днів до кінця строку відправляють (обшукавши і переодягнувши) на пересильний пункт, що знаходиться на станції Потьма при побутовій зоні ЖХ 385 — 18, через який переходять усі політ'язні, що прибувають у Мордовію, і всі, що звідси вибувають.

Через два дні після звільнення Гольдфельда, 17 червня, на 19 зоні почалася голодівка. Перший оголосив її Кронід ние — поправно-трудова управління; ИТК (исправительно-трудоые колонии) — поправно-трудоі колонії. Тут і скрізь далі примітки редакції.

Любарський, і відразу ж, щоб не показував "поганого прикладу", був ізольований у камері ШИЗО (звичайно, відповідно до якоїсь там негласної інструкції, це робиться на четверту добу голодівки, а до ізоляції голодуючий повинен три дні працювати и виконувати норму, інакше буде покараний).

Голодівка була оголошена у зв'язку з тим становищем, в якому перебуває наше листування з родичами й друзями — питання для всіх нас дуже болісне. З цього приводу ми не раз зверталися з заявами і скаргами. Наприклад, невдовзі перед голодівкою я відправив наступну заяву.

Начальникові оперативно-режимного відділу установи ЖХ 385 Смагіну

"За останній час особливо часто почала траплятися пропажа поштово-телеграфних посилянь, як моїх особисто, так і адресованих мені. Лише за останні три місяці я не одержав кількох листів і телеграм, висланих матір'ю, і кілька листів і телеграм, висланих мені родичами й друзями, що проживають в СРСР і за кордоном.

"Тут я не перераховую всю кореспонденцію, що вислана мені і пропала без сліду. За роки мого перебування в ЖХ 385 її набралось стільки, що для перерахування її треба списати не одну сторінку цієї заяви. Як виникне в цьому потреба, як й мої кореспонденти спроможні подати в цьому питанні вичерпну інформацію. Думаю, що Ви й без того диспонуєте можливістю знати про всі поштові посиляння, що до мене не дійшли. Зовсім очевидно, що подібне становище суперечить законові. Мені відоме, що недоручення кореспонденції в більшості випадків трапляється не з вини пошти, і тому вся відповідальність за це беззаконня повнотю лягає на адміністрацію ЖХ 385.

"Я припускаю, що Ви наділені достатніми повноваженнями, щоб довести практику доставки кореспонденції до відповідності з законодавчими нормами. Я вимагаю, зокрема, одержання всіх не доручених мені раніше поштових висилань. Якщо це не станеться найближчого часу, то,

природно, я буду змушений вдатися до крайніх заходів, які є до диспозиції в'язня.

30 травня 1975

В. Пенсон"

Однаке ні наші скарги, ні розмови з начальством становища не змінили. Час від часу нам оголошували про конфіскацію того чи іншого надійшого листа, не називаючи при цьому ні надавця, ні причини конфіскації. "На підставі наказу 20 МВД, 629^a" — це все, чим ми можемо задовольтися. У більшості ж випадків наші листи (як наші, так й адресовані нам) вилучають таємно, без будь-яких оголошень, тобто просто крадуть. Врешті-решт наш терпець урвався.

ЧОРНОВІЛ:

Цікаві події розгорнулися в ПКТ і ШИЗО після ізоляції туди голодуючого Любарського. У камері ШИЗО чергові 14 діб відсиджував я, в одній з камер ПКТ досиджував шестимісячний строк український поет Василь Стус, репресований у січні 1972 року, у другій камері ПКТ сидів Зорян Попадюк зі Львова, що одержав у 1973 році 7 років таборів і 5 років заслання за український самвидав й антишовіністичні листівки, і літній робітник з Волгограду Петро Сартаков, засуджений на 7 років за те, що в 1972 році на американській промисловій виставці у Волгограді намагався передати американцям заклик декларативного характеру (про відсутність в СРСР демократії, про конечність у зв'язку з цим втручання США й інших не тоталітарних держав і тому подібне).

Дізнавшись від Любарського про причини розпочатої ним голодівки, всі ми в неї включилися. Стус і Попадюк, крім питання про листування, висунули вимогу припинити знущання надо мною. Таку ж вимогу висунув у додатковій заяві Любарський. Мова йшла про те, що мене повторно, з перервою всього на шість днів, захпали в ШИЗО на 14 діб без виводу на роботу, тобто на голодове утримання. Такі

випадки вкрай рідкі. Звичайно між двома турами карцера дається якийсь триваліший строк, так щоб політ'язень міг повернутися до відносної норми. У своїй заяві про голодівку я вказував, що в першому півріччі 1974 року з останніх 12 посланих ріднею рекомендованих листів пропало 6, хоч усі листи пройшли таборову цензуру і їх надання було стверджене поштовими поквитуваннями. Такі ж приклади навели Стус і Попадюк.

ПЕНСОН:

Таким чином події набрали небажаного для КГБ характеру, тим більше, що про голодівку стало відомо й у зовнішньому світі. 20 червня в зоні появилися співробітники КГБ; голодівка, однак, тривала звичайним порядком. Ранком того ж дня я подав заяву, в якій вказував, що ніяких заходів не вжито у справі моєї раніше поданої заяви про листування — і це змушує мене оголосити голодівку. В обіді мене викликали до штабу, в "кабінет" хазяїна. Виявилось, зі мною хоче познайомитися підполковник (тепер уже полковник) Дротенко, начальник відділу КГБ в Явасі (цю посаду він обняв невдовзі перед описаними подіями).

— Ну, Борисе Соломоновичу, як поживаєте? Як самопочуття? Як годують? Зрештою, тут не курорт. Ви що ж, вирішили слідом за Любарським попостувати? Даремно. З листами ви перебільшуєте. Є люди, які цим клопочуться, вирішують і відповідають за них. Мені ваші листи не потрібні. Чому оголосили голодівку саме тепер? Листи лише привід! Мишача метушня до візиту Ніксона, він вам не допоможе, будете нарікати самі на себе!

ЧОРНОВІЛ:

Потім великий гурт начальства появився в ШИЗО і почав умовляти нас. Мені пообіцяли з'ясувати мої претенсії з таборовою адміністрацією і заявили, що моє покарання припиняють (мені лишалося ще сидіти в ШИЗО 7 днів) і наступного ранку відправляють мене назад до Озерного. В інших камерах теж щедро роздавали обіцянки, бажаючи за всяку ціну розрядити обстановку. Але голодівки покищо

ніхто не припинив, навіть хворий на гіпертонію Попадюк, що під час голодівки пережив важкий напад.

Наступного дня мене дійсно звільнили з ШИЗО і відправили в зону. Але там, розуміється, мої претенсії ніхто й не думав задовольняти (я вимагав зняти незаконно накладені кари і припинення тероризації політв'язнів деякими "активістами" з числа колишніх поліцаїв і фашистських карателів) — і я знову відмовився виходити на роботу. Чекав кари за такий "непослух" — відправки до ПКТ чи до Владімірської тюрми, але йшли дні за днями, а мене ніхто не зачіпав. Щойно через два тижні мене, нарешті, викликав начальник дільниці капітан Дежуров і заявив, що президент США уже поїхав собі, мій "відпочинок" з цієї причини закінчується, і мене запроторять на 6 місяців до ПКТ.

ПЕНСОН:

Тим часом на 19 зоні події розгорталися вшир. 21 червня до голодуючих приєдналися Азерніков і Пашнін. 22 червня на знак підтримки наших вимог оголосив одноденну голодівку Комаров (колишній офіцер радянської армії, що пішов за кордон, а потім добровільно повернувся і дістав 10 років табору).

Перестали голодувати всі разом 23 червня, а потім до середини липня насолоджувалися відносним спокоєм. Але пам'ятали: розплата за голодівку неминуча.

ЧОРНОВІЛ:

Табори для політв'язнів тим і відрізняються від побутових зон, що тут не дотримуються навіть тієї відносної об'єктивності, яку виявляють до кримінальників. Суджу з власного досвіду, бо перший строк, не зважаючи на політичні обвинувачення, відбував у побутовій зоні. В політичних таборах можна ідеально дотримувати правил режиму — і не вилазити з ШИЗО. Тут заведено правило: за кожну акцію протесту, особливо за колективну, учасники мають бути покарані під будь-яким вигаданим приводом. Дійсних причин покарання в постанові не зазначають. Але в

усних "бесідах" представники адміністрації бувають одверті до цинізму.

У листопаді 1973 року такий собі капітан Тарташов з політвідділу управління ЖХ 385 повчав мене: "Чорновіл, повірте мені, що всі ваші скарги на адміністрацію без користи і лише вам пошкодять. От ви любите посилатися на закони. Алеж ви державний злочинець, виступали проти Радянської країни, тому ніякі закони на вас не поширюються. Якщо, наприклад, почнеться війна, вас і таких, як ви, можуть вивезти кудинебудь у ліс і там розстріляти. Вам пора зрозуміти, що ви перебуваєте на особливому становищі і що в усіх діях стосовно вас за спиною адміністрації стоїть КГБ. І побачення вас позбавили за вказівкою КГБ. Як буде інший наказ, ви одержите побачення хоч завтра, не зважаючи на постанову про позбавлення. До речі, я це говорю вам неофіційно, щоб ви зрозуміли своє дійсне становище, і хай вам не спаде на думку будь-де посилатися на мої слова".

Впадають в одвертість іноді й ті, хто підписує постанови про покарання. Так, у зв'язку з оголошеною 10 грудня 1973 року голодівкою, мене 14 грудня викликав на розмову весь таборовий синкліт на чолі з начальником 17 колонії капітаном Акмаєвим і загрозив відпровадженням у ШИЗО. "За що, — поцікавився я, — я режиму не порушую, а голодівка — моє право". "Захочемо знайти — за що, знайдемо!" — послідувала відповідь. А начальник оперчастини старший лейтенант Павлов уточнив: "Та я за три дні при бажанні десять рапортів на вас складу". І дійсно, склав; і рівно через три дні мене відправили на 15 діб у ШИЗО, де я зустрів свій день народження і новий 1974 рік. А в постанові про покарання стояло, що я не привітав Павлова і не мав на одержі нашивки з прізвищем.

Ще один приклад. 9 травня 1974 року група політв'язнів 17 зони (Граур, Глезер, Камінський, Коренбліт, Петров, Кузюкін, Болонкін, Роде, Пашіліс, Вільчаускас, Микитко, я й ін.) вислали до Президії Верховної ради СРСР звернення з вимогою тримати нас окремо від воєнних злочинців — колишніх поліцаїв і карателів (при цьому ми застереглися, що

учасників національних рухів воєнних і перших повоєнних літ ми не маємо на увазі, бо вважаємо їх політв'язнями).

Петиції були викликані тим, що адміністрація 17 зони надала поліційному братству особливих прав. Якщо в інших зонах такі "активісти" співробітничать з адміністрацією в основному у формі таємних доносів, зовнішньо тримаючи себе відносно благопристойно, то тут вони дійшли до одвертого цькування політв'язнів.

Такий собі Прикмета, колишній капо в німецькому концтаборі, а тепер бригадир у радянському, складав доноси, які навіть без формальної перевірки робилися підставою для покарань. Або, скажімо, колишній фашистський поліцай Линкін, тепер член "таборової ради колективу", одверто стежив за політв'язнями і записував до бльокноту почуті розмови. Показовий деталь — під час жовтневої арабсько-ізраїльської війни він, тішачися радіореляціями про перемоги, так їх коментував: "За що ж я сиджу? Таж я теж жидів убивав!" У кінці квітня 1974 року цей "активіст" з вигуком: "Ми тут будемо командувати, а не ви!" — розпочав бійку з політв'язнем Лагутіном. У результаті Лагутіна вивезли на 14 діб у ШИЗО, а Линкіна підбадьорили у першо-травневому наказі.

Обурих нас і цинічний наказ начальника колонії Акмаєва 9 травня. На честь дня перемоги над фашизмом він підбадьорив подяками, дозволами на купівлю в ларку, передачами і побаченнями лише колишніх фашистських служак — чоловіка з 15. Хтось із нас пожартував: "Адміністрація ухвалила єдино правильне рішення. Не було б ворогів — не було б і перемоги!"

В одній з заяв до прокуратури я писав з приводу подібних фактів: "Не заважало б, до речі, з'ясувати причини такого зворушливого взаєморозуміння між адміністрацією установ МВД і колишніми шуцманами й карателями з зондеркоманд. Чи лише пристосуванством останніх і їх гарячою готовістю до послуг при цькуванні політв'язнів пояснюється це, чи, може, існує якесь спільне соціально-психічне коріння поведінки?"

Наші заяви 9 травня до Президії Верховної ради СРСР були затримані, а авторів по одному викликали до кабінету начальника, де сидів також кагебіст, і загрожували карами. Посипалися позбавлення купівель, передач, побачень, потім до ШИЗО на 14 діб посадили Петрова і Роде. 24 травня надійшла черга на мене. Виявилось, Прикмета склав на мене кілька нових рапортів. Коли на вахті начальник колонії Акмаєв зачитав мені постанову про заточення в ШИЗО на 14 діб, я спробував обуритися, на що послідувала весела відповідь Акмаєва: "А то все дурниця, що в постанові написано. Я вас не за те караю, а за те, що ви різні кампанії організуєте і з 19 зоною для цього намагалися встановити зв'язок".

ПЕНСОН:

Майже таким самим чином фабрикували покарання і на 19 зоні. Завжди можна відчутти, коли на тебе щось готується. Починаються зачіпки наглядців, часті обшуки, посилюється персональне стеження. Розплата за червневу голодівку почалася з твого безталанного кореспондента. Склали три рапорти протягом трьох днів "за порушення форми одягу" — два рази з'явився на території в тапочках,* на одному з робочих пунктів не було бирки з прізвищем (до речі, ці бирки порівняно недавнє нововведення, за ними, можливо, послідуєть концтаборні номери, як за "добрих старих часів").

За кожним з цих рапортів слідувала кара: позбавлення купівлі продуктів на місяць, позбавлення чергового побачення і, нарешті, 14 діб ШИЗО. Що таке штрафний ізолятор, не втаємниченому уявити трудно. Познайомлю тебе спочатку з офіційними документами: пунктом п'ятим витягів з "Правил внутрішнього розпорядку поправно-трудоустанов". Ці правила оголошені наказом ч. 20 МВД СРСР від 14 січня 1972 року. Їх призначення — "роз'яснити", а в дійсності зробити жорстокішими і без того жорстокі основи *Поправно-трудоустанового кодексу*. Автори цих правил на

*Форма легкого спортивного взуття.

загальну популярність не претендували, бо устаткували свій твір позначкою: "За межі підрозділу не виносити".

Цитую пункт правила про забороторення в штрафний ізолятор (у тюрмі він називається карцером, а для неповнолітніх — дисциплінарним ізолятором, що, зрештою, суті цього закладу не міняє):

"Засудженому забороняється брати з собою в штрафний чи дисциплінарний ізолятор, чи то в карцер, наявні в нього продукти харчування й особисті речі, за винятком рушника, мила, зубного порошку і зубної щітки. У період перебування засудженого в штрафному чи дисциплінарному ізоляторі, чи то в карцері, належні йому рушник, мило, зубний порошок, зубна щітка зберігаються у спеціальному приміщенні і видаються лише на час туалету...

"Засуджені підлягають пильному обшукові, вони переодягаються в одяг, закріплений за штрафним ізолятором...

"У штрафному чи дисциплінарному ізоляторі і в карцерах засуджені перебувають під замком. Вони позбавлені права користуватися побаченнями, одержувати посилки, передачі і бандеролі, набувати продукти харчування і предмети першої потреби, відсилати листи. Їм заборонено курити. Гарантований мінімум заробітної платні таким засудженим не нараховується, право користуватися додатковою сумою грошей за перевиконання норм виробітку чи зразкове виконання встановлених завдань не надається, додаткового харчування вони не одержують.

"... До осіб, що порушують режим у штрафному чи дисциплінарному ізоляторі, чи то в карцері, застосовуються всі міри покарання, передбачені поправно-трудовим законодавством. Дотермінове звільнення з штрафних чи дисциплінарних ізоляторів, чи то карцерів, крім випадків, коли це потрібне за медичними показниками, не допускається.

"Засудженим, що їх тримають у штрафних ізоляторах, верхній одяг (пальто, бушлат, кожух) видається лише при

виводі на роботу... Постільне приладдя їм не видається, на прогулянку їх не виводять....

"Запровадження засуджених у дисциплінарні ізолятори здійснюється лише при наявності медичних висновків про можливість тримати їх у цих ізоляторах за станом здоров'я.

"... Особам, запровадженим у карцери, верхній теплий одяг не видається. Постільними приладдями їх не забезпечують, на прогулянки не виводять".

Деякі особливості ШИЗО в цьому тексті не відображені. Так, запровадження в ШИЗО визначається з виводом і без виводу на роботу. У першому випадку покараний одержує щоденний гарячий харч, хоч і занижений. У другому випадку півмиски окремо приготованої відтовщеної баланди в'язневі видається один раз на два дні на обід, останній час він голодує, одержуючи 400 грамів хліба на добу і воду. Так триває по півмісяця, іноді по місяцю і більше, що завдає здоров'ю людини необоротної втрати і тому може вважатися виявом узаконеного геноциду.

Не зайве нагадати і такі, не відбиті в офіційних документах принади тримання в ШИЗО, як холод, бруд, відсутність туалету. До туалету виводять на кілька хвилин раз на добу, в інший час доводиться користуватися стародавнім винаходом російських тюремників — "парашею". На 19 зоні це іржава, погнута посудина, що щільно не закривається й іноді протікає. Але відкрити квартиру неможливо — і без того дубієш у холодному ганчір'ї, що видається замість власного одягу. Згідно з десь записаним правилом (у цитованих правилах цього немає), температура в камері ШИЗО повинна бути не нижчою 16° С. Це правило тут розуміють так: вона не повина бути вища 17°. Приміщення сире, холодне, опалюється взимку раз на два-три дні, в холодні осінні й весняні дні не опалюється зовсім. Голі нари, що відкриваються лише на ніч, зроблені з нерівних, не дібраних дощок з щілинами.

У правилах передбачене медичне обстеження перед запровадженням в ізолятор лише для неповнолітніх, а на стан здоров'я дорослих зовсім не зважають. У ШИЗО запро-

ваджують навіть осіб, що мають важкі хронічні захворювання, наприклад, Стус і Любарський з гострою формою виразки шлунка, Чорновіл з загостренням хвороби руки (бурсит). А яка "меддопомога" подається запровадженням до ШИЗО, я покажу на прикладі з Ізраїлем Залмансоном, що одержав у серпні 1974 року 14 днів за "порушення форми одягу" (під таборовою курткою зауважено білу теніску). Для точности перекажу (своїми словами) скаргу Ізраїля прокуророві Мордовії від 30. 8. 74. Ізраїль пише, що між 16 і 30 серпня, коли він перебував в ізоляторі, значно похолодніло, у камері ШИЗО без верхнього одягу і постелі спати було неможливо. Температура, без сумніву, була нижча 16°, але наглядачі (Фролкін, Кучеров) відмовилися її зміряти, а наглядач Терьохін навіть умисне влучав без потреби вентилятор робочої камери. Через холод і протяг Залмансон захворів, у нього підскочила температура. Але з ШИЗО його не звільнили, постелі не видали, першого дня хвороби при температурі 37,3° навіть змусили працювати. Усе "лікування" виявлялося у видачі на ніч бушлата. На третій день медсестра "вилікувала" хворого досить оригінальним способом. Вона поклала йому термометр на плече і звеліла його тримати, притискаючи головою. По 5 хвиликах такого міряння термометр показав 35,9° медсестра заявила, що Залмансон здоровий, і в нього негайно відібрали бушлат. На щастя, за добу строк ув'язнення в ШИЗО скінчився, інакше результати "меддопомоги" могли б виявитися сумними. На скаргу Ізраїль дістав відповідь від прокурора для нагляду за місцями позбавлення свободи Мордовської АРСР Фофанова: "Перевіркою встановлено, що ніяких порушень при триманні Залмансона в ШИЗО не було".

ЧОРНОВІЛ:

Така доля 99% наших скарг до прокуратури й адміністративних органів. Ніхто їх, звичайно, не перевіряє, а відповіді складають за кількома трафаретами. При цьому трапляються казуси: знуджені чиновники іноді лінуються навіть уважно прочитати скаргу і присилають безглузді відписки.

У листопаді 1973 року на скаргу з приводу незаконного позбавлення побачення з *сестрою* я одержав відповідь, що побачення мені не дозволено правильно, бо наше одруження не оформлене і вона мені ніяка з цієї причини не *дружина* (прокурор Новіков з Явасу пригадав, що я колись писав про позбавлення побачення з дружиною, і вирішив, не читаючи, що я знову пишу про те ж саме).

Улітку 1974 року я одержав ще курйознішу відписку від прокурора Фофанова, після чого звернувся до нього і прокуратури РФСРР з заявою, що закінчувалася так: "Ваша дивна відповідь не по суті моєї скарги свідчить про те, що Ви не можете здійснювати нагляду над діяльністю поправно-трудова установ, що неспроможні розуміти зміст спрямовуваних до Вас скарг і складати відписки, що узгоджуються з правилами формальної логіки. Тому я ставлю питання перед прокуратурою РФСРР про непридатність Вашу до посади, на якій Ви перебуваєте, і про доцільність спрямувати Вас на іншу роботу, де від Вас буде більше користи суспільству, наприклад, у сферу матеріального виробництва". Така заява вплинула на представника назагал товстошкірого прокурорського племені. Він відразу ж появився в ПКТ 19 зони і по п'ятихвилинній розмові зі мною поставив діагносту: "Щось ви занадто швидко і збуджено розмовляєте. Вас, напевно, доведеться скерувати до психіатра на обстеження". Як пригадати відомі факти запровадження до психлікарень здорових людей, цей "натяк" був більш ніж прозорий і розрахований на те, що бажання нарікати на прокурорські безглуздя у мене більше не з'явиться.

ПЕНСОН:

З кінця липня 1974 року в Мордовії почалося активне перетрушування політв'язнів. Я ще сидів у ШИЗО, коли на 3 зону, що вважається глухою, відправили Азернікова. Строк у Бориса наближався до кінця, і я не сподівався уже з ним побачитися. Однак, звільняючи мене з ізолятора, черговий

офіцер оголосив, що ранком я повинен з'явитися на вахту з речами — іду на етап.

Розлука з друзями завжди важка, а в таборі подвійно. 9 серпня ранком — традиційне прощання: чай, проводи до вахти. Гірко було розлучатися з Кронідом Любарським, чудовою людиною, з якою мені пощастило тут зустрітися і потоваришувати. Прощаючися, не підозрівали, що й Кронідові уготована нелегка дорога. Місяць пізніше його перекинули на 17 зону, в Озерний, де йому знову довелося вдатися до 10-денної голодівки, бо йому не дозволили взяти в зону книжок. Голодівку пізніше підтримали Ілля Глезер (кандидат біологічних наук, колишній викладач МГУ, засуджений на 3 роки таборів і 3 роки заслання за обвинуваченням у сіоністській пропаганді) і Яромир Микитко (колишній студент Львівського політехнічного інституту, засуджений у спільній справі з Попадюком на 5 років). Полковник КГБ Дротенко, що з'явився в 17 табір, пообіцяв перевести Любарського на іншу зону, де йому буде подана меддопомога. Насправді ж Кроніда у другій половині жовтня на підставі судового вироку відправили до кінця строку у Владімірську тюрму.

ЧОРНОВІЛ:

Належить сказати кілька слів про так званий "суд", яким в'язнів переводять з табору в тюрму. Тут не буває навіть тієї формальної видимості законності, як за первісного засудження. Звичайно це відбувається так. В'язневі наказують зібратися на етап, не оголошуючи, куди відправляють. Його виводять з табору, заводять у будь-який адміністративний будинок біля табору, де суддя зачитує вирок політв'язневі, який до того ні про що не догадується. Йому не дають навіть слова вимовити стосовно пред'явлених йому обвинувачень про порушення режиму. Про якусь оборону, адвоката і т. п. не може бути й мови. Таким способом "засудили" й Любарського.

Восени 1974 року КГБ зробило ще ряд переміщень. З 17 зони на 19 перевели політв'язнів Камінського і Коренбліта, з

19 на 3 відправили Бабица. У жовтні вивезли на Україну для "оперативної роботи" у тюрмах КГБ групу українців: І. Геля і М. Осадчого з зони особливого режиму, Н. Строкату з жіночої зони, мене з ПКТ 19 зони. Усі ці численні переміщення були аж ніяк не випадкові. У розмові з Дротенком у вересні я зробив висновок, що кагебісти знають про намір 30 жовтня вперше відзначити День в'язня в СРСР і роблять усе можливе для послаблення чи попередження цієї акції.

ПЕНСОН:

В наслідок цієї кагебістської стратегії я й трясся 9 серпня у "воронку" по "російських гірках" до Явасу. Їхати лісовим бездоріжжям по ухабах у залізній скриньці — нелегке випробування. Але, на жаль, для нашого брата досить часто. Так возять з Озерного і Лісового до лікарні, так везуть до Лісового покараних, бо 3 й 17 мікрозони своїх ізоляторів не мають.

ЧОРНОВІЛ:

Іноді ця дорога перетворюється на дорогу смерті. У 1972 році на лісових вибоях сконав естонець Калью, якого, як видужалого, повертали після операції в Озерний. 20 кілометрів трясли по бездоріжжю в 74 році розбитого інфарктом Єршова, в наслідок чого він сконав у лікарні, не повернувшись до свідомости. Дехто з важко хворих (наприклад, Казановський у 17 зоні), панічно боячися дороги, категорично відмовляються їхати до лікарні. Раніше політичні зони в Мордовії містилися біля залізничного шляху. Те, що їх тепер загнали в лісову глушину, — не лише спосіб більшої ізоляції від зовнішнього світу, а й додатковий засіб знуцання над в'язнями і їх ріднею, що приїжджає на побачення.

ПЕНСОН:

Мені шлях на "трійку" обійшовся лише кількома синцями, і невдовзі, після ґрунтового промацування на вахті (при етапах неминуча, багаторазово повторювана процедура),

мене випустили на 3 зону назустріч усмішкам Азернікова і Залмансона.

Зрештою, я не зовсім точно сказав "3 зона", бо 3 зона складається з кількох дільниць, відгороджених одна від одної, і включає в себе побутову зону (дільниця 1), центральну лікарню "Дубровлагу" (відділи для кримінальних і політичних), зону для жінок-політв'язнів (дільниця 4) і, нарешті, нашу зону (дільниця 5). Разом на "трійці" тримають близько тисячі в'язнів; сама лише охорона — наглядачі й солдати — складає 205 осіб.

Найпримітнішим місцем "трійки" є центральна лікарня управління, яка безумовно заслуговує на особливий опис. Я попрошу зробити це Василя Стуса, якого важка хвороба заганяла до таборової лікарні не один раз.

СТУС:

Таборова лікарня — установа досить дивна. Призначення її — сполучити кагебістську жорстокість з професійним обов'язком лікаря. А сполучити ці поняття не так просто. Не один з лікарів повторює: "Спочатку я чекіст, а вже потім лікар". Але жоден кагебіст не скаже: "Спочатку я лікар, а потім уже..." "Вас розстрілювати треба, а не лікувати", — кричить зекам дружина замполіта Самсонова, що числиться в штаті медперсоналу. Її, звичайно, могли перестерегти за таку фразу, бо вважається непристойним робити таємне явним.

Центральна лікарня Дубровлагу має хірургічний, терапевтичний, зубопротезний відділи, спеціальні корпуси для душевно хворих, пацієнтів з туберкульозом і хворобою Боткіна. Є тут і фізіотерапевтичний і рентгенкабінет. Але все це лише бутафорія, навмисне громіздка, щоб приховати лаконічну правду: центральним корпусом лікарні є морг.

Щотижня морг приймає один, а то й два-три трупи. За 1974 рік у морг доставлено 68 трупів. Не диво, що саме до нього прикована увага і хворих і медперсоналу. Раз на тиждень до нього вибирається цілий консилиум лікарів — єдиний випадок зауважити, що медиків у лікарні цілий десяток. І живі заздять мертвим: їм такої уваги не уділяють.

Зека, що потрапив до лікарні, лікар оглядає звичайно лише при надходженні. Хворому приписують мінімум ліків або не приписують нічого. Так він пролежить три-чотири тижні — строк, за який хворий зобов'язаний видужати. Коли ж покращення не буде — тим гірше для нього.

Чотири тижні пролежав хворий П. Яковлев у лікарні. Його мучило серце, шлунок, занедбаний тромбофлібіт. Ніякого лікування йому не подано, він не зміг навіть домогтися консультації у хірурга. Коли його виписали як видужалого, він уже не міг самостійно пересуватися: до потягу його приставили на візку, а через два місяці його привезли до лікарні знову, цього разу на те, щоб ампутувати обидві кінцівки. На операційному столі він і помер. І так лікують багатьох.

Чи не найпоширеніша в таборі хвороба — гіпертонія. Інсульт, інфаркт, параліч — як часто зеки витримують їх у зоні, і щойно після цього їх привозять до лікарні, щоб лікувати. Надто запізнена госпіталізація стала причиною не однієї смерті. Так помер М. Шевцов, І. Козловський, чернець М. В. Єршов, що понад сорок років просидів по соціалістичних таборах.

Є в лікарні кілька сталих мешканців. Глухі, сліпі, безногі, паралізовані, агонізуючі старі, ніби видива з дантівських пекельних кіл. Безногий Н. Юхновець — жертва злочинної байдужості медиків: його почали лікувати лише тоді, коли уникнути ампутації було неможливо. Збожеволілий П. Гугало, безтямний у старечому маразмі вісімдесятьп'ятилітній І. Захарченко, у якого ще попереду 6-8 таборових років. Їх тримають під замком, як божевільних або звірів, вони ще живі, але вже давно мертві, хоч усе ще "особливо небезпечні державні злочинці", жертви автоматичної жорстокості так званого правосуддя.

Людину, що вперше потрапила до терапевтичного відділу, не покидає жах. Вічний бруд, сморід від туалети, параш і палат, де тримають півмерців — старих. Умивальня нагадує виходок. У кожній палаті обов'язковий пацієнт, що працює на оперчастину і КГБ. Санітари з зеків, що втратили

будь-яке людське обличчя, що знушаються й обкрадають хворих. Особливо огидні серед них — поліцаї Даугавієтіс, Чмара, штатні інформатори, що паразитують на чужому нещасті. Час від часу в корпусі появляються кагебісти, призначаючи, кого виписати, кого потримати ще. Їх думка — найавторитетніша, бо ж вони — кращі тюремні медики, і лікують хворих вони. Лікують, убиваючи.

Не можна обійти мовчанкою і таборову аптеку. Навіть у лікарні не буває найконечніших препаратів. Часто хворих годують таблетками, термін придатности яких давно минув.

За два з половиною роки я не знаю випадку, щоб у лікарні був вікалін. Замість нього хворим на виразку шлунка видають "ефективніші засоби" — новокаїн, анестезин, белальгін. А що ці препарати не допомагають, я неодноразово вимагав, щоб відсутні медикаменти я міг одержати від своєї рідні чи придбати на свій кошт. Одначе і те й друге таємний циркулярний "закон" забороняє. Я звернувся в цій справі до Міністерства охорони здоров'я. Відповіді не дістав. З радянського Червоного хреста повідомляють, що питання про те, як утримують політв'язнів у Радянському Союзі, до їх компетенції не входить. Вони, бачите, цікавляться лише чілійськими порядками і пакістанськими землетрусами.

Особливе місце в системі ЦБД (Центральна лікарня "Дубровлагу") посідає 12 корпус, спецпсихлікарня для кримінальних, куди принагідно спрямовують і політв'язнів. І, звичайно, найчастіше здорових. Туди кинули Огурцова, коли він відбув строк тюрми (Владіміра) в кінці 1973 року, там перебував литовець Альгірдас Жипре, у кінці 1974 року — москвин Володимир Балаханов, політв'язень з Перми Калиниченко. У цьому ж корпусі побував і А. Романов після того, як кинувся на заборонену зону, шукаючи останнього рятунку від страждань.

Треба сказати, що смерть утратила в табоворих умовах будь-яку трагічність, вона стала буденним фактом. До померлих ставляться прихильно: останнього часу пішли навіть на те, що видають їм безкоштовно уніформу,

шкарпетки і тапочки (раніше ховали голих); остання можливість виявити невсипущу турботу, навіть про згаслих.

Звичайно, не кожен спроможний перебувати в цьому просторі між життям і смертю. Дехто (звичайно поліцаї) швидко зсуваються по безконечній площині духового занепаду, втрачаючи останні людські ознаки; інші, на жаль, навіть окремі "семидесятники", каються і починають співробітничати з КГБ (згадаю "марксистів" О. Сеніна і В. Белохова); треті божеволіють, не витримуючи страждань. Ще на початку 1973 року загнав собі в серце відточений гостряк лотиський партизан Свікланс; не витримав важких карцерних умов, повісився в ШИЗО в 19 зоні Козловський. Останнього часу стали частіші випадки самогубства, і влада робить заходи на те, щоб позбавити зека останньої можливості звільнення від страждань, а з нею позбавити й останньої ілюзії особистої свободи, і треба сказати, що це рішення далеко не останнє в низці інших. Бож людина зберігається до того часу, поки в неї існує останній цей вибір.

Здається, одна з функцій лікарні — забезпечити тиху смерть в'язня, якнайдалі від зони, від товаришів. Тут, у лікарні, кожен умирає тихо і майже завжди — насамоті з самим собою. Смерть без свідків — найліпша смерть для зека, його останній обов'язок.

ПЕНСОН:

На п'ятій дільниці, куди мене привезли, тримають усього 50-60 в'язнів, жалюгідні рештки колись великого контингенту, що був на першій дільниці. У 1972 році великі політзони в Мордовії — третя й сімнадцята були ліквідовані наказом ч. 014 ГУИТУ (Головне управління поправно-трудових установ). Значна частина політв'язнів переведена на Північний Урал (Пермська обл.), а тих, що лишилися в Мордовії, розкидали на три маленькі зони — п'ята дільниця третьої, 17 "А" і дещо більшу 19. У Мордовії залишили також жінок-політв'язнів і табір особливого режиму.

ЧОРНОВІЛ:

У цьому теж можна бачити кагебістську "стратегію":

бажання розсіяти активну частину політ'язнів по карлуватих зонах, не допустити масових виступів і максимально обмежити зв'язок з свободою.

ПЕНСОН:

П'ята дільниця справила на мене пригноблююче враження. Більшість складу — старі з Прибалтики (активніші серед старших зеків учасники оунівського руху на Україні в основному вивезені на Урал), що сидять по 15-20 і більше років. Хто сидить "за війну", хто "за ліс". Сірі, вицвілі не сповна розуму люди, в основному каліки, багато хворих на екзему. Ледве рухаються, про щось там жебонять самі до себе. Час від часу мертвих чи вмирущих вивозять до лікарні. Жахливе і жалюгідне видовище — реальний театр абсурду. Такі люди траплялися й на 19 зоні, але згромадження їх на одному місці здалося особливо образливо безглуздим і диким. "Молоді" (поняття відносно, тут під нього підпадають і зовсім не молоді), на жаль, виявилось небагато. Спробую її коротко схарактеризувати.

Наша громада спочатку складалася з трьох. Але вже у вересні Бориса Азернікова відправили до кінця строку в ПКТ, і ми лишилися удвох з Ізраїлем. Приводом для розправи над Азерніковим став одноденний невихід на роботу: Борис був хворий, мав температуру, але звільнення від роботи йому не дали.

Спочатку було також троє українців з Києва: поет Василь Стус, кандидат філософських наук Василь Лісовий і студент юридичного факультету Володимир Рокецький. Потім Рокецького раптом відправили на Урал, Лісового — в ПКТ, а 19 лютого цього року до нас перекинули Вячеслава. Усі вони заарештовані в 1972 році під час репресивної кампанії на Україні. Обвинувачення однотипні: літературна творчість, зберігання позацензурних матеріалів, протести проти репресій. Строки в українців, враховуючи статтю кодексу і характер обвинувачення, найжорстокіші: від 5 до 7 років плюс заслання.

ЧОРНОВІЛ:

Так, дійсно, у придушенні інакодумання Україні за давньою традицією надають особливої уваги.

Хочу дещо доповнити сказане Борисом, зокрема, про Лісового. Нас "брали" в січні, його — через півроку, за своєрідних обставин. 5 липня Лісовий як член КПРС послав звернення до ЦК КП України у справі наших арештів, а 6 липня вже милувався ґратами в тюрмі республіканського КГБ.

Тепер Василь перебуває у вкрай трудному становищі. Тому що адміністрація колонії відмовляла йому ефективного лікування, Василь відмовився від виходу на роботу, і по кількох запротореннях до ШИЗО у січні 1975 року його вивезли на 5 місяців до ПКТ. Там він так само був змушений відмовитися від виходу на роботу, бо йому не видали привезених з собою книжок (ще один вияв постійно відчутної нам ненависти до "писанини" і "читанини"). Лісового тримають на заниженому навіть у порівнянні з ПКТ харчуванні, двічі переводили в ШИЗО, кожного разу по 15 діб. Стан здоров'я В. Лісового викликає найсерйозніші занепокоєння (у нього хворі печінка, кишки). Протестуючи проти фізичного знищення Лісового, група політ'язнів 19 зони проводила в лютому цього року голодівку солідарності з ним. З цією голодівкою пов'язані, очевидно, нові перетрушування політ'язнів, зокрема, перевод з 19 на 17 зону З. Попадюка і деяких інших учасників голодівки.

ПЕНСОН:

Литовців останнього "привозу" тут репрезентує зовсім молодий Рімас Чекаліс, про якого я згадував у попередньому листі, бо він раніше був на 19 зоні, і 60-літній лікар Ісідор Рудайтіс, заарештований у березні 73 року і засуджений на три роки за поширення документів про обставини окупації Литви в 1940 році. В одній справі з ним засуджений на два роки молодий інженер-хемік Відас Павіліоніс, якого в грудні 74 року перевели звідси в 19 зону. З репресованих за останні роки в Латвії на 3 зону попали Фелікс Нікмантіс, студент

Ризького університету, що одержав у 1972 році три роки за листівки антишовіністичного змісту, і засуджений в одній справі з ним, також на 3 роки, старий літератор Петр Озолінш. Три роки одержав у 73 році заарештований неповнолітнім за поширення листівок і вивішування національного прапора робітник заводу ВЕФ Вольдемар Кузікс, що встиг уже побувати кілька разів у ШИЗО і 6 місяців у ПКТ.

Ще дві-три особи — от і вся "молодь" чи, за іншим жививаним терміном, "семидесятники" (за статтею 70 КК РСФРР — "антирадянська пропаганда й агітація"), яких я застав, прибувши на трійку.

ЧОРНОВІЛ:

Думаю, слід згадати і прибулих недавно вірмен — Паруйра Айрікяна й Азата Аршакяна. Обидва засуджені як члени підпільної Національної об'єднаної партії (НОП), що існує у Вірменії з 1966 року і ставить завдання створення самостійної вірменської держави у природних кордонах (останнім часом пропагується гасло проведення у Вірменії референдуму в цьому питанні). Айрікянові — 26 років, він уже відсидів 4 роки тут таки, в Мордовії, на свободі побув лише кілька місяців і в 1974 році знову засуджений на 7 років таборів і 3 роки заслання. Приводом для обвинувачення послужили листи, які Айрікян посилав через цензуру додому за першого сидіння, заяви урядовим особам, подані вже в ході слідства, вимоги прибрати з залі портрет Леніна і, нарешті, те, що "з метою поширення наклепницької інформації про Радянський Союз у 1967 році послав копію вироку з проханням передати його за кордон". Красномовне визнання, що фабриковані обвинувачення і вирoki самі собою становлять компромітуючий матеріал!

Приблизно через місяць після Паруйра у січні цього року на 3 зону прибув з Вірменії 25-літній Азат Аршакян з строком 7 років таборів і 3 роки заслання. Засуджений за те, що з 1967 року був ченом НОП і пізніше одним з керівників осередку цієї організації. Дії цієї групи: антишовіністичні написи на

вулицях і стінах будинків, виготовлення друкарським способом і поширення понад 10 000 листівок й інших видань НОП, підпал у центрі Єривану портрета Леніна на знак протесту проти політичних арештів і судів...

Треба відзначити, що в умовах закритого суспільства, самообирані керівники якого намагаються накинути світові уявлення про "морально-політичну єдність радянського народу", пильно приховуються від своєї й іноземної громадськості опозиційні виступи всередині СРСР. Тому рівень репресій служить чи не єдиним реальним показником розмаху опозиційних рухів у тій чи іншій республіці. Сьогодні можна реально говорити про такий рух на Україні (у 1972-73 роках близько 40 політичних процесів і кілька запроторених здорових людей у доми божевільних), у Вірменії (11 процесів лише в 1973-74 роках), у Литві (не менше 10 процесів за останні роки), менше в Латвії. Тепер стало відомо також про арешти в Естонії. Під слідством перебувають члени "Естонського національного фронту" Кійренец Мати Альфред, Мятік Кальо Янович, Варато Арво Гуннар та інші. За індивідуальні виступи й участь у різних групах (в основному загальнодемократичного спрямування) засуджено за останні роки кілька десятків росіян. У зв'язку з деякою лібералізацією виїзду євреїв з СРСР до політичних таборів Мордовії перестали надходити євреї (останнім прибув москвин Ілля Глезер). Як видно, навіть у нашій "мікрозоні" перебувають під цю пору представники багатьох національних рухів, наявних у Радянському Союзі.

ПЕНСОН:

І все ті ж проблеми, що й у великих зонах. У цьому я переконався влітку 1974 року, бо з перших днів перебування на трійці опинився серед учасників конфлікту між в'язнями й адміністрацією з-за створених тут нестерпних умов життя. Ситуація коротко така: харчування винятково погане; таборний ларок зовсім порожній, працює, як трапиться, не зважаючи на вивішений графік; лікарі не з'являлися, медсестра заглядала рідко; постільна білизна брудна,

ковдри старі, подерті, жодна скарга і заява не відсилалися.

Зупинюся докладніше на питанні харчування в таборах взагалі.

Норма ч. 1 добового забезпечення засудженого, утримуваного в ИТК МВД СРСР (на одну особу):

1. Хліб з житньої чи пшеничної муки — 650 гр.
2. Мука пшенична другого гатунку — 10 гр.
3. Крупи — 110 гр.
4. Макаронні вироби — 20 гр.
5. М'ясо — 50 гр.
6. Риба — 85 гр.
7. Сало, комбітовщ — 10 гр.
8. Олія — 15 гр.
9. Цукор — 20 гр.
10. Чай натуральний чи сурогат кави — 1,5 гр.
11. Сіль — 25 гр.
12. Картопля — 450 гр.
13. Городина — 200 гр.
14. Томат-паста — 5 гр.
15. Лавровий лист — 0,1 гр.
16. Мило господарське — 200 гр. (на місяць для туалетних потреб).

Як такий, що багато років задовольявся цим убогим забезпеченням, можу його прокоментувати: рідко коли хліб буває задовільний, звичайно це шматок липкої маси; морожена риба три-чотири рази на тиждень вариться в ющі; м'ясо відсутнє, за правилом, замість нього, на обід видається шматочок вареного сала вагою грамів 20, картоплі немає, у гіршому випадку кілька шматочків, у так званому супі — несмачній бурді з крупів; городину цілий рік репрезентує кисла капуста, яку або варять у щак,* або дають тушеною; крупи репрезентовані перлівкою, пшеничною січкою, іноді пшоном, найчастіше не очищеним вівсом з лущинням.
Типове щоденне меню.

Сніданок — пшенична юшка

* Щі — російська національна страва з кислої капусти.

Обід — щі з кислої капусти і каша вівсяна, сало варене
близько 20 гр.

Вечеря — юшка з риби
або:

Сніданок — каша вівсяна

Обід — юшка-біґос (з крупів, солоних огірків, іноді ледь-ледь картоплі), каша пшенична, сало варене
близько 20 гр.

Вечеря — каша перлова,* риба близько 40 гр.

Про смакові якості цієї їжі говорити не доводиться — який може бути смак зіпсованих недоброякісних продуктів?

З другим джерелом нашого харчового забезпечення — таборним ларком — справа стоїть не краще. Тим таки наказом ч. 20 МВД СРСР від 14. 1. 72 року встановлено список продуктів харчування, які засуджений має право набути в таборних ларках: хліб і хлібнобулкові вироби; оселедці; консерви (рибні, м'ясо-рослинні, сало-бобові, з городини, з садовини); товщі (олія, масло коров'яче, комбітовщ, марґарина, сало-шпик); сир; цукерки, мармеляда, джем; чай натуральний; цибуля, часник; тютюнові вироби (цигарки, сигарети, махорка)...

Насправді ж звичайно в маґазині наявні один-два ґатунки карамелі, один-два види рибних консервів, горох, марґарина (часто зіпсована), комбітовщ, мармеляда, чай (часто неякісний, у плитках), махорка, сигарети "Димок" і сірники. З решти передбачених продуктів за 8 місяців мого перебування на трійці лише разів два-три завезли сірий хліб, сир, цибулю. На наші вимоги дотримуватися встановленого переліку продуктів відповідь така: "Наказ ч. 20 передбачає лише обмежувальний максимум, а мінімум адміністрація може визначити сама, тобто звести його, наприклад, до самої махорки"...

Залишається додати, що за місяць ми маємо право витратити на купівлю продуктів харчування до 5 карбованців, зароблених в ИТК, (але не присланих з дому). За переви-

* Каша з ячних крупів.

нання виробничого пляну, відсутність порушень режиму, — відвідування політнавчання адміністрація може дозволити отоваритися ще на 2 карбованці. За порушення режиму утримання, навпаки, може послідувати взагалі позбавлення закупівлі на місяць, що буває досить часто.

Лише у другій половині строку політв'язень може одержати одну харчову посилку на рік вагою до 5 кг. Зрозуміло, така посилка має чисто символічний характер, що не заважає адміністрації у вигляді "кари за порушення" позбавляти ув'язненого і цього символу батьківської турботи.

ЧОРНОВІЛ:

Ще один штрих про таборове харчування. З-за відсутності в їжі вітамінів багато зеків на весні і влітку переходять на "підніжний харч", роблячи "сапати" з трави, що росте на зоні, — тисячолітника, лободи й ін. Деякі підсівають до квітів на убогих таборових кльомбах петрушку, кріп. Тоді по квітах гуляють наглядацькі чоботи — відбувається "прополка".

На 17 зоні на весні 1973 року біля цього заходилися офіцери — начальник дільниці капітан Дежуров і начальник загону старший лейтенант Зіненко, але потім зауважили, що Лассаль Камінський годує свій "кібуц" якоюсь зелениною. Агента донесла: їдять настурцію. Ув'язнені стали свідками "оперативної наради". "Треба негайно вирвати", — проявив ініціативу Зіненко. "Вирвати, звичайно, можна, — глибокодумно міркував Дежуров, — але настурція — це все таки квіти... А раптом жиди почнуть тополине листя жувати, що ж нам — тополі валити?" І настурцію помипували...

Лишається додати, що одержання з дому вітамінів навіть у черговій посилці чи бандеролі у таборах суворо забороняється.

ПЕНСОН:

"Виховання" голодом є головним засобом в арсеналі метод впливу на узників таборів. Обурені цим політв'язні в 3 зоні в липні 1974 року почали вимагати прибуття в зону прокурора для нагляду, щоб на місці з'ясувати питання

харчування, медобслуговування, відсилання скарг та ін. Але адміністрація затримала заяву до прокуратури. Обурення наростало, а потім усе поступово повернулося до старого. Останнім поштовхом стало виявлення в їжі хробаків. 19 серпня 8 осіб відмовилося вийти на роботу, а 20 серпня оголосили голодівку, вимагаючи прибуття прокурора. Того ж дня на зону прибув застначальника управління для режиму полковник Мішутін. Він прийняв і вислухав кожного з нас, щось у себе занотував, помішав ложкою баланду, яку ми відмовилися їсти, понюхав її і після того пообіцяв, що дасть вказівки поліпшити харчування і мірою можливості задовольти інші вимоги. Після цього голодівку ми припинили. Після відходу Мішутіна начальник колонії майор Шорін наказав кожного з нас за невихід на роботу позбавити кого ларка, кого чергового побачення. Одначе, наступного дня всім арештантам видали нові ковдри і простирала, дещо з продуктів завезли до таборового ларка, і баланду почали протягом деякого часу готувати трохи ліпше.

ЧОРНОВІЛ:

Якось збіглося, що обурення з харчування у ці самі дні спалахнуло і на 17 зоні. Годують там так само погано, як і на трійці, ларок не вельми багатший. У другій половині серпня в Озерному також кілька разів підряд у їжі знайдено хробаків, що змушена була визнати навіть комісія, яка перевіряла скарги. Одначе, після перевірки хробаки в баланді появились знову. Послідувала відмова від виходу на роботу — і як відповідь репресії. Я дізнався про події на 17 зоні, перебуваючи в ПКТ, бо в ШИЗО на 14 діб привезли "організаторів" — Петрова, Траура. Вимагаючи звільнення з ШИЗО товаришів, кілька політв'язнів 17 зони (Камінський, Коренбліт, Глезер, Микитко, Роде й ін.) відмовилися виходити на роботу і теж опинилися в ШИЗО, а Роде посадили на три місяці в ПКТ. Як водиться в таких випадках, на тиждень-другий після "вибуху" харчування дещо поліпшилося, а потім усе поступово повернулося на старе.

ПЕНСОН:

Але траплялися й радісні події. Центральною з них, було, звичайно, несподіване звільнення Сільви Залмансон, сприйняте нами з радістю і надією. Про звільнення Сільви її брат Ізраїль дізнався після нас, бо на той час перебував у ШИЗО, де його, хворого, навчали міряти температуру новим способом...

...Після перетасовок і деякого заспокоєння 30 жовтня 1974 року ми вперше відзначали "свій день" — День політв'язня в СРСР. Дев'ять осіб — Стус, Лісовий, Нікманіс, Кузікс, Павіліоніс, Рудайтіс, Масальскіс, Залмансон і я — вислали заяву протесту й оголосили голодівку. Я, зокрема, вислав до Президії Верховної ради СРСР наступну заяву:

"Сьогодні, 30 жовтня, в День політичного в'язня в СРСР, я заявляю протест у зв'язку з тим, що ось уже п'ятий рік перебуваю в ув'язненні лише за те, що я, єврей, хочу вирватися з СРСР до себе на Батьківщину в Ізраїль.

"Я протестую проти умов, що принижують людську гідність, в яких тримають політв'язнів в СРСР.

"Тортури голодом, карцерами, непосильною працею, відсутністю належної медичної допомоги, заборона на книжки і творчу працю, духове спустошення — все це є постійною практикою, стосованою до політичних арештантів.

"Я вимагаю, у згоді з Загальною декларацією прав людини, покласти цьому край. Сьогодні, у зв'язку з сказаним вище, на знак протесту оголошую голодівку".

ЧОРНОВІЛ:

Як стало тепер відоме, День політв'язня відзначали у всіх політичних зонах Мордовії і Пермі, у тому числі і на особливому режимі, і жінки, які, крім петиції й голодівки, відмовилися також від виходу на роботу. Їм помстилися тим, що Н. Світличну, І. Калинець, С. Шабатуру відпровадили в ШИЗО, а на початку 1975 року С. Шабатуру і Н. Строкату ув'язнили в ПКТ.

ПЕНСОН:

У листопаді 74 року з Залмансоном трапився, на мій погляд, знаменний епізод, відображений у його заяві Генеральному прокуророві СРСР:

"12 листопада ц. р. в ИТК-3 установи ЖХ-385 прибув заступник прокурора даної установи Новіков для розгляду по суті скарг моїх і мого брата Самуїла Залмансона, що мешкає в місті Ризі, з приводу жорстокого до мене ставлення адміністрації ИТК, у тому числі тримання мене в ШИЗО у хворому стані.

"Однак як мені здається, метою візиту Новікова було не в'яснення обставин скарги, а намагання залякати можливістю запхати мене до психлікарні якщо я буду й далі скаржитися на дії адміністрації ИТК. Для більшої переконливості він привів з собою лікаря-психіатра Кокарева, що працює в системі ИТУ. Кокарев заявив, що, на його думку, я, імовірно, хворію на манію переслідування, коли я необґрунтовано скаржуся на дії адміністрації.

"Я не маю наміру в цій заяві доводити, що на подібну манію не хворію, думаю, що для ілюстрації пристрасного ставлення до мене з боку адміністрації досить лише нагадати, що лише протягом останніх шести місяців, завдяки втручанню управління ЖХ-385, з мене знято як не обґрунтовані чотири покарання, накладені начальством ИТК-3. Належить відзначити, що три з цих покарань накладені у присутності й за згодою Новікова — урядової особи, зобов'язаної стежити за дотриманням законності. Виникає питання, на яку ж манію хвора адміністрація табору і прокурор Новіков, які так часто й не обґрунтовано мене карають?

"Крім усього іншого, складається враження, що Новіков дає ще один привід твердити ворожій СРСР пропаганді, що тут цілком здорових психічно людей ув'язнюють у психіатричних лікарнях за їх інакодумання. Можливо, останнє не належить до Вашої непосредної компетенції, але я сподіваюся, що Ви не лишитеся до цього байдужі.

"Прошу застосувати заходи, щоб подібна практика

шантажу і залякування була без затримки припинена. Прошу також не спрямовувати мою заяву вниз за інстанціями, щоб вона не потрапила до самого Новікова на розгляд”.

Заяви протесту проти шантажу з наведенням інших аналогічних прикладів відіслали також і деякі інші політв'язні.

ЧОРНОВІЛ:

Про те, як навіть без психіатра ставив мені діагносту прокурор Фофанов, я вже згадував. Загрожують психлікарнею багатьом. Коли перед 30 жовтня мордовські табори частково розвантажували від потенційних учасників голодівки, я 22 жовтня зустрівся в дорозі до Москви у ”стопінському” вагоні (збереження в народі старої тюремної термінології — теж вірність ”порядкам і звичаям”) з Ніною Строкатою. Її, як і мене, везли на Україну ”для профілактики”, як звичайно, не повідомивши, куди відправляють. Ніна Антонівна була певна, що її везуть до горезвісного Інституту імені Сербського, бож за активні таборові виступи її неодноразово обіцяли запроторити до психлікарні.

ПЕНСОН:

Закінчили ми 1974 рік, відзначивши дві дати. 10 грудня у День прав людини, за встановленою традицією, ми відіслали петиції протесту.

Другу дату — 24 грудня, річницю оголошення нам, ”літаковцям”, вироку, відзначали цього разу в меншому складі. Залмансон і я, як звичайно в цей день, оголосили голодівку протесту.

ЧОРНОВІЛ:

Отож, на російські простори вийшов 1975 рік. Ротаційні машини викидали мільйонові накладки газет — з новорічним зверненням про соціалістичну демократію, про розрядку, про нові трудові успіхи... Під удари годинників підношено келехи, виголошувано тости. А на островах Архіпелагу ГУЛаг панували тиша і благодать. У бараках з задушливим повітрям (норма 2 м² на особу) важким сном спали змучені роботою

зеки. Хтось крізь сон стогнав, переслідуваний кошмарами. І зимовий вітер похитував ліхтарі над "заборонкою", вихоплюючи з темряви прикрашений сніжинками колючий дріт. І тоскно перегукувалися на вишках вартові. А в "очку" тюремної камери у Львові, де я зустрів Новий рік, час від часу появлялося уважне око наглядача. Усе відбувалося в тому виробленому десятиліттями одноманітно-мертвотному ритмі, якому спритні політики підшукали красний евфемізм — "вірність укладові і звичаям країни"!

ПЕНСОН:

Так, неволя не тішить різноманітністю. Цей рік у зоні починався, як і попередні. По кутах барака пили різдвяний чай (чай — незамінний супутник усіх таборових святкувань); потім українці 12 січня за встановленою традицією відзначали третю річницю останнього погрому на Україні. Тими самими вибоїстими дорогами везли 17 січня в ПКТ Лісового, а 24 січня в ШИЗО Залмансона.

Зрештою, все таки одноманітність подеколи порушувалася спалахами наглядачької фантазії. Залмансона викликали на вахту з усіма речами. Так збирають лише для відправки на іншу зону, і ми попрощалися. Одначе, після пильного обшуку речі залишили на вахті, а Ізраїля, як стояв, відправили на 7 діб у ШИЗО. Виявляється, таким робом вирішили перевірити всі речі Залмансона.

Тут саме місце пригадати, що являє собою майно радянського зека. З цивільної одежі в зону можна взяти лише нижню білизну (у жінок і вона казенна), шкарпетки, шалик і тапочки. Решта одежі і взуття — безглуздо пошита сіра бавовняна уніформа — видається в зоні, і її вартість вираховується. При собі можна мати лише папір до писання, коверти, листи і фотографії, а також не більше п'яти книжок. Крім звичайного бажання у всьому узника обмежити, переслідується мета надати зекові високої транспортабельності: збиратися треба швидко в "воронки" і в камери трамбуватися щільно. Тому мати понад 50 кг речей на "зек-душу" не дозволено.

І все таки за довгі роки одсиджування зек майном обростає. Старі, що сидять десятиліттями, чи то впадаючи в дитинство (таких немало), чи то пам'ятаючи важкі повоєнні роки, збирають для звільнення зношений одяг, усякий непотрібний мотлох...

ЧОРНОВІЛ:

А наш брат, політв'язень, обростає книжками. Раніше потрібну літературу в зони могли присилати рідня і знайомі. Але новий твердий поправно-трудоий кодекс 1969 року завів дискримінаційні обмеження: книжки можна одержувати лише через систему "Книга-поштою". Одначе, крамниці висилають літературу в табори дуже неохоче, більшість замовлень не виконують, дібрати потрібну літературу для цілеспрямованої праці неможливо. Поширювані офіційно в СРСР закордонні видання в зонах одержувати заборонено, не викликають довір'я навіть видання країн Східньої Європи. Усі ці обмеження боляче б'ють по запханих у табори літераторах, учених, мистцях. Останнім не дозволяють користуватися не лише фарбами, а й кольоровими олівцями. Можливості робити самі лише маленькі ескізи для майбутніх робіт (гоблени) Стефанія Шабатура (до арешту член Спілки художників СРСР) домагалася ціною голодівок, відмови від роботи, багаторазових запроторень у ШИЗО. В Іллі Глезера на 17 зоні відібрали кольорові олівці й альбом з його рисунками. Передплачені для мене родичами на 1975 рік дозволені в СРСР польські періодичні видання конфіскують навіть без відшкодування. Література "незрозумілими" мовами (тобто всіма, крім російської) особливо дратує наших не вельми грамотних "вихователів".

ПЕНСОН:

Коли Ізраїль повернувся з ШИЗО, йому відмовилися віддати книжки. Потрібно було немало зусиль, щоб домогтися їх повернення. Це довело в тому числі й до оголошення 1 березня голодівки, якою Залмансон протестував проти дискримінаційних обмежень на одержання літератури взагалі, рідною мовою зокрема.

Наступні колективні дії на трійці пов'язано з обставинами появи у нас Вячеслава. У Львові його майже чотири місяці незаконно тримали у слідчій тюрмі КГБ. Згідно з засадами поправно-трудового кодексу, нас мають право переводити на обмежений час до слідчих ізоляторів за санкцією прокурора лише для допиту в якості свідків, але не для якоїсь "оперативної роботи". Одначе КГБ цей закон часто порушує, сподіваючися, що під замком в'язень стане податливішим (тобто погодиться, повернувшись до зони, доносити на товаришів). Лише за останні роки в тюрмі Мордовського КГБ побували М. Коренбліт, Л. Камінський, Димшиц, Бабаян, Л. Лук'яненко і багато інших, я в тому числі. Вивозять і далі — на Україну, до Прибалтики. Наші протести проти такого незаконного переводу на тюремний режим лишають без уваги. Перебуваючи в тюрмі КГБ, Вячеслав оголосив голодівку, вимагаючи перегляду зфабрикованої на нього справи й оформлення фактично існуючого шлюбу, щоб мати можливість бачитися з дружиною. Про те, що сталося далі, а також про інші аналогічні випадки дає уявлення заява Василя Стуса:

До Президії Верховної ради СРСР

від репресованого українського літератора Стуса В.С.

"Оцим висловлюю своє крайнє обурення злочинними діями українських кагебістів, які дійшли до зоологічної помсти репресованим українським літераторам.

"Як стало відоме, львівський кагебіст Шумейко у розмові з українським письменником М. Осадчим, незаконно вивезеним з табору в ізолятор КГБ, лякав його за неподатливість усякими неприємними несподіванками, які, мовляв, можуть трапитися з в'язнем при його поверненні до табору.

"Обіцянки кагебіста виконали кримінальники. Коли на початку січня цього року Осадчого кинули у пересильну тюрму Потьми, там його пограбували, а потім важко побили присутні в одній з ним камері кримінальники Бельмесов і Гоцуляк. Чотири дні знущалися вони над Осадчим, виконуючи директиву львівського КГБ, а тюремна влада

цього не помічала, хоч побитий Осадчий лежав непритомний.

"Ще обурливіший випадок стався з українським журналістом В. Чорноволом. На п'ятий день голодівки, початої ним в ізоляторі львівського КГБ, 6 лютого, до нього в камеру вночі вдерлися спільно з наглядачами КГБ солдати МВД і потягли хворого на етап. Виснажений голодом Чорновіл відмовився від подорожі, посилаючися на відповідне законодавство. Тоді конвоїри схопили його, наділи наручники, запхали в рот кляп і, протягнувши півголого тюремними коридорами, кинули, розбивши обличчя, у бокс тюремної машини, де він втратив свідомість. Прийшовши до свідомости, Чорновіл просив одержу, але у відповідь почув лише глузування. У такому стані його протримали кілька годин у промерзломому боксі воронка, а потім, приставивши на станцію, провели босоніж в самій нижній білизні по снігу до в'язничного вагона. І щойно у вагоні йому кинули одержу.

"Подібна фізична розправа робиться вже системою.

"Два роки тому був важко поранений відомий публіцист Валентин Мороз (перебуває у Владімірській тюрмі). До цього часу тримають у спецпсихлікарні репресованих у 1972 році українців Лупиноса, Ковгара, Плахотнюка, Рубана, Плюща. Кинено в таку ж лікарню колишніх в'язнів Владімірської тюрми Красівського і Тереля.

"Викликає великі побоювання стан здоров'я українського філософа В. Лісового, спочатку доведеного до нервового виснаження, а потім киненого з зони до камери ізолятора, де його тримають на голодній пайці. У ПКТ вже запхано художницю С. Шабатуру й ученого-мікробіолога Н. Строкату.

"Не боячися перебільшень, заявляю, що від подібної розправи до прямого убивства один крок.

"Треба сказати, що такого масованого бузувірства не знає демократичний рух жодного іншого народу СРСР. Подібні традиції сталінщини і берієвщини сильні на Україні, як ніде в країні.

"Вимагаю припинити кагебістську сваволю і притягнути винних до карної відповідальності. З березня 1975 року".

Описане Стусом можна доповнити тим, що Вячеслава протягом 8 днів етапували, перекинувши через три пересильні тюрми (Харків, Рузаєвка, Потьма), у стані голодівки, яку він зняв лише на 13 добу, уже прибувши в зону.

Якщо здорова людина, перейшовши важкі умови етапу, згадує про них, здригаючися, можна уявити, як довелося хворому і знесиленому голодівкою. Крім Стуса, у справі знуцання над Чорноволом написали протести й інші політв'язні нашої зони.

ЧОРНОВІЛ:

Власне кажучи, у поведінці львівських кагебістів я не бачу нічого екстраординарного. Розізлені на мене за голодівку, вони мимоволі відпустили гальма — і виявили свою справжню сутність. Мені ж цей садистичний експеримент послужив поштовхом до остаточного "самовизначення":

*Голові Президії Верховної ради СРСР
гр. Підгорному М. В.*

З а я в а

"Протягом останніх 10 років моє становище в радянському суспільстві визначається не моєю освітою, здібностями чи прагненнями, а диктатом КГБ. За спробу мати власну думку в ряді питань радянського життя і одверто її висловити мене позбавили всього: можливості працювати за фахом, друкуватися, недоторканості особистого життя, захисту від наклепів і, нарешті, на довгі роки позбавили свободи.

"Репресивні органи визначили мені (як і ще групі осіб з середовища української інтелігенції) вигадану ними роллю — "речевого " доказу правдивості сумнівної теорії про посилення ідейної боротьби й ідеологічних диверсій у період розрядки міжнародних відносин (цю теорію можна

розглядати як сучасний варіант сталінської тези про посилення класової боротьби мірою наближення до комунізму — творчої платформи масових репресій 30-40-их років).

"При штучному створенні моєї "справи" КГБ не лише вдавалося до цілковито фантастичної інтерпретації дійсних фактів, але й не зупинилося навіть перед повною фабрикацією значної частини "обвинувачення". Прокурор і суд при "розгляді" моєї справи виявилися слухняною зброєю в руках КГБ, ще раз підтвердивши цим умовність радянських законів і неможливість на них покладатися. Мій арешт і засудження супроводилися цькуванням моїх рідних і близьких, навіть дітей, яке не припиняється по теперішній час.

"При збереженні наявних тепер на Україні умов занесення до чорних списків, КГБ робить мене жертвою репресій на все життя, якщо я відмовлюся стати моральною потворою, а така можливість для мене виключена.

"Тому немає ніяких гарантій, що після того, як я відбуду довготривалий термін ув'язнення, КГБ не зфабрикує ще одну 'справу' і не кине мене втретє за колючий дріт.

"Тому немає ніяких гарантій, що при бажанні мене не оголосять божевільним (такі погрози вже були) і не закриють довічно в "палату ч. 6", як зробили це з М. Плахотнюком, В. Рубаном і ще іншими українцями.

"Тому немає ніяких гарантій, що для зведення поррахунків зі мною не кинуть за ґрати когонебудь з близьких мені людей, бо такі спроби стосовно дружини і сестри вже роблено.

"Тому, нарешті, немає ніяких гарантій, що мене не знищать фізично чи навмисне не покалічать. Бо лише такими намірами можна пояснити сцену дикого садизму, влаштовану львівськими кагебістами 11 лютого цього року, коли мене не лише викинули на довготривалий і важкий етап у стані, який виключав можливість етапування, але й піддали фізичним тортурам: закували знесиленого голодівкою і

хворого в наручники, а після цього понад три години тримали голого й босого на морозі.

"Не бажаючи бути довічною жертвою КГБ і нидіти в умовах, за яких елементарні громадянські права і навіть моє життя зазнають неперестанної загрози, прошу Президію Верховної ради позбавити мене радянського громадянства і після звільнення дати можливість виїхати з СРСР. Враховуючи наявні прецеденти, я не перечу проти дострокового звільнення і видалення з СРСР.

"Разом з тим, не бажаючи духово розривати з своєю Батьківщиною, без якої не мислю свого існування, я, на випадок офіційної зміни громадянства, буду продовжувати вважати себе також громадянином України, куди повернуся, щойно український патріотизм перестане вважатися злочином і буде вилучений з-під 'опіки' КГБ.

"Незалежно від Вашої відповіді, з миті подачі цієї заяви, тобто з 1 березня 1975 року, громадянином СРСР себе не вважаю. До надання мені громадянства (безпосередньо чи заочно якоюнебудь з демократичних країн світу вважаю себе без офіційного громадянства з усіма наслідками, що постають з цього рішення.

"Копію цієї заяви посилаю до відома Президії Верховної ради Укр. РСР.

"1 березня 1975 року. В. Чорновіл".

Одночасно я послав заяву до органів прокуратури, в якій повідомив, що з 1 березня "вважаю себе особою, силоміць затримуваною в СРСР"; я також заявив, що "від будь-яких контактів з КГБ (розмови і т. п.) відмовляюся, вважаючи КГБ організацією неморальною й антигромадською". Невдовзі надійшов виклик до уповноваженого КГБ в зоні, лейтенанта Зуйка. Мою відмову розмовляти з ним кагебіст прокоментував так: "Були вже в мене такі, що говорити відмовлялися, але я їм таке сказав, що відразу заговорили. Те саме і з вами буде". Як реалізуватиметься ця загроза, покаже майбутнє. Тим часом я звернувся до уряду Канади з проханням надати мені канадське громадянство і клопотатися за моє звільнення і виїзд з СРСР. Прохання адресував канадському

посольству в Москві, але я не маю сумніву, що начальство його туди не відішле.

ПЕНСОН:

Березень на нашому "п'ятаку" виявився багатим на події. 8 березня, з нагоди міжнародного дня жінки, ми влаштували голодівку солідарності з жінками-політв'язнями в СРСР. У ній узяли участь Айрікян, Аршакян, Залмансон, Кузікс, Стус, Чорновіл, я. Паруйр і Азат, крім того, заявили, що відмовляються від таборових сніданків на весь термін ув'язнення вірменської патріотки Анаїт Карапетян. Таку ж часткову голодівку (відмову від таборових сніданків) на період з 8 березня до кінця 1975 року розпочав і Вячеслав, вимагаючи звільнення політв'язнів-українок І. Калинець, Н. Світличної, І. Сенік, Н. Строкатої і С. Шабатури. Ще кілька осіб, хоч не голодували, але також подали петиції протесту до різних інстанцій, зокрема до Комітету радянських жінок на ім'я Ніколаєвої-Терешкової. Такі ж події відбувалися й у інших мордовських зонах. Це видно і з наступного звернення, підписаного групою політв'язнів усіх чоловічих таборів Мордовії:

Звернення політв'язнів Мордовії до Радянського комітету для проведення Міжнародного року жінки і до Комітету прав людини ООН

"Ухвалою ООН 1975 рік оголошено роком жінки. У зв'язку з цим нам доводиться констатувати той сумний факт, що Радянський Союз — одна з небагатьох країн світу, де ще є жінки-політв'язні. Більшість з них перебуває у сусідстві з нами у таборі ЖХ-385/3-4 (Мордовська АРСР, Теньгушевський район, вис. Барашево). Серед кількох десятків узниць цього табору є жінки, репресовані за релігійні переконання, кілька жінок, що стали жертвами масових репресій на Україні в 1972 році, є в'язні з 15-літнім і навіть 25-літнім строками. Деяких жінок, засуджених за політичними мотивами, тримають також у побутових зонах, серед кримінальних (наприклад, Анаїт Карапетян у Вірменії, Алешкявічуте в Литві й ін.).

"Жінка-узниця — постать завжди трагічна, живий докір суспільству, хоч і за що б її судили. І вже цілковито анахронізмом здається в наш час засудження жінок-матерів, дружин, коханих — за переконання: за кілька написаних віршів, за читання позацензурних матеріалів, за розмови з знайомими, за виступи на оборону інших заарештованих. На таке не зважаються навіть деякі тоталітарні режими, але саме така "провина" більшості узниць табору 385/3-4. Звертаємо Вашу увагу й на умови, в яких тримають жінок-політ'язнів в СРСР. Вивіз за тисячі кілометрів від батьківщини, одноманітна виснажлива праця, культурно-національна і мовна дискримінація, відсутність належної медичної допомоги, вкрай обмежені контакти з родинами (навіть матерів з малолітніми дітьми), періодично важкі дисциплінарні покарання — це атрибути щоденного побуту нещасних узниць. Навіть ювілейний жіночий рік тут відзначають своєрідно: періодичними запротореннями до карцеру політ'язнів Н. Світличної, І. Калинець, Н. Строкатої, С. Шабатури й ін. за відстоювання своїх прав і протести проти сваволі адміністрації і КГБ. А С. Шабатуру, до арешту члена Спілки художників СРСР, і наукового робітника мікробіолога Н. Строкату, крім того, у ювілейному році посадили (першу на 6, другу на 3 місяці) до ПКТ (приміщення камерного типу) — на довготривалий голод, холод, приниження жіночої гідності.

"Доводимо до Вашого відома, що сьогодні, в Міжнародний жіночий день, ми, політ'язні-чоловіки, починаємо кампанію солідарності з жінками-політ'язнями в СРСР, що включає політичні голодівки, петиції до радянських і міжнародних інстанцій й інші заходи. Зокрема ми оголосимо політичну голодівку солідарності у день відкриття Міжнародного жіночого конгресу.

"Просимо підтримати наші вимоги про негайне звільнення всіх жінок-політ'язнів з радянських таборів і тюрем і про надання тим з їх числа, що побажають, безперешкодної можливості залишити з родинами СРСР, — щоб уникнути дальших переслідувань.

Айрікян, Аршакян, Вільчаускас, Гель, Траур, Гімпутас, Долішній, І. Залмансон, Зограбян, Камінський, Квецко, Коренбліт, Кузікс, Кузнецов, Курчик, Маковичук, Маркосян, Матвіюк, Микитко, Мурженко, Нікманіс, Овсієнко, Осадчий, Пашнін, Петров, Попадюк, Поулайтіс, Пенсон, Роде, Романюк, Рудайтіс, Саранчук, Сартаков, Сімукайтіс, Стус, Талмасян, Федоров, Хейфец, Чекаліс, Чорновіл, Шумук.

8 березня 1975 року”.

ПЕНСОН:

З становищем жінок-політв'язнів пов'язана й заява Святослава Караванського, який по дорозі з табору особливого режиму до лікарні випадково зустрівся з дружиною, яку повертали з ПКТ:

Першому секретареві Мордовського обкому КПРС

”Слідуючи етапом зі станції Сосновка до станції Барашево, я зустрів у дорозі свою дружину Строкату Н., що слідувала туди ж зі станції Явас, де її тримали в таборовій тюрмі. Я ледве впізнав свою дружину, так змінило її тримісячне перебування в ПКТ. Дружина жахливо схудла і втратила голос, не кажучи вже про те, що на неї наклав свою відбитку стан безперервного цькування.

”За що ж дружину посадили на три місяці до таборової тюрми? За невихід на роботу. Невже це такий жахливий злочин?

”Перебуваючи протягом двох з половиною років у таборі Сосновка (установа 385/1-6), я спостерігав, які кари застосовуються до тих, що відмовляються від роботи з числа кримінальних. В'язень Костіков за два роки перебування в таборі Сосновка жодного разу не був на роботі. За два роки його два рази посадили в ШИЗО, на 10 діб кожного разу. В'язень Сігачов, засуджений за цілу серію таборових убивств і за людоїдство, не ходив на роботу понад рік, але жодного

разу не був караний. По два роки не працювали й інші кримінальні, яких судили раніше за вбивство, але вони ніколи не зазнавали такої серії покарань, яких зазнає моя дружина.

"Виходить, відмова від роботи в установах ЖХ-385 ("Дубровлаг") для людоїдів і вбивць не такий уже важкий гріх, як для вчорашнього лікаря, наукового робітника і капітана медичної служби.

"Моя дружина — лікар з двадцятилітнім безперервним стажем роботи. З них близько 10 років у якості сільського лікаря, останні в якості співробітника науково-дослідного інституту. Має друковані наукові праці. Але в жіночому концтаборі Барашево її завзято заходилися перекваліфікувати на швачку-мотористку...

"Моя дружина нікого не вбила, нікого не покалічила, нікого не смажила на вогні. Можливо, це викликає до неї ненависть і злість таборового персоналу?"

"Моїй дружині лишається до звільнення 8 місяців, після чого вона повинна продовжувати трудову діяльність. Чому ж адміністрація пильно піклується, щоб із табору вийшов інвалід, не придатний приносити користь суспільству? До речі, такого ж знущання, як і моя дружина, зазнає і член Спілки художників СРСР Шабатура С., посаджена за відмову від примусової праці до таборової тюрми на 6 місяців.

"У зв'язку з тим, що на керівництво обкому лягає моральна відповідальність за всі злочини, що творяться в "Дубровлагу", я звертаюся до Вас з проханням покласти край знущанням над громадянином СРСР, що чесно працював на користь суспільства 20 років, а тепер відмовився від примусової праці не за фахом.

"Вважаючи, що це питання ніяк не можна відкладати, прошу якнайскоріше повідомити про Ваше рішення, бо продовження цькування моєї дружини примусить мене до крайніх заходів, аж до відмови від громадянства держави, в якій можливе переслідування людини за відмову від примусової праці не за фахом, що суперечить "Міжнародному пактові про соціальні й економічні права". Подібні

факти тим більше обурливі, що всі ці знущання над жінками здійснюються у Міжнародний рік жінки.

6. 4. 1975 року

Караванський С. І."

ЧОРНОВІЛ:

Проминуло кілька днів після голодівки 8 березня, і знову "надзвичайна подія", що викликала наші протести, як усні (до адміністрації), так і письмові (до вищих інстанцій). Ось одна з таких заяв, що дає уявлення про подію:

Прокуророві Мордовської АРСР:

"17 березня цього року політв'язень Аршакян чекав побачення з дружиною. Про це він повідомив адміністрацію колонії, але, не зважаючи на це, 16 березня (зверніть увагу — неділя) у кімнатах для побачення несподівано розпочали ремонт. Дружина Аршакяна три дні чекала в Барашево і, діставши відмову з причини "ремонту", 19 числа вирушила назад за тисячі кілометрів до Вірменії. Як пізніше Аршакянові говорив начальник дільниці Александров, вона просила надати бодай двогодинне короткотермінове побачення, але їй відмовили й у цьому.

"Характеристичне, що того ж 19 березня на іншу дільницю третьої колонії переведено з нашої дільниці в'язня Скибчика А. Ф. для надання йому там тривалого (три доби) побачення.

"Те, що неможливо було зробити для Аршакяна, виявилось цілковито можливим для Скибчика. Це нічим не прикриті знущання і беззаконня. Мало того, що нас з Вірменії привезли сюди, так ще й знущаються над нашими родинами.

"Показове, що відразу ж по від'їзді дружини Аршакяна, 20 березня, "ремонт" був закінчений.

"Ким і для чого була влаштована ця вистава, це не викликає сумнівів.

"Цією заявою я висловлюю свій протест, вимагаючи покарання винних, повернення всіх матеріальних витрат

дружини Аршакяна і надання йому побачення, належного за законом.

"Для припинення шовіністичних знущань вимагаю також повернути політ'язнів вірмен на територію Вірменії.

24 березня 1975 року

П. Айрікян".

Співробітники КГБ, дійсні ініціатори знущання над Аршакяном і його дружиною (запам'ятає бідна Каріне Міжнародний рік жінки...), одноманітні в прийомах. У листопаді 1973 року, дізнавшись про близький приїзд моєї сестри, теж розпочали напередодні "ремонт" у кімнатах побачень, відправивши сестру назад, але разом з моєю сестрою від'їхали тоді ні з чим, не до речі трапившись під руки, й родичі таборового "активіста" з поліцаїв (пізніше перед ним вибачилися, давши 6 днів побачення, замість дозволених законом трьох).

А тут, на трійці, "активіста" вирішили не ображати, чим особливо підкреслили цинізм ситуації.

ПЕНСОН:

Ще одну обойму петицій нам довелося випустити у кінці березня у зв'язку з "лікуванням", якому піддали важко хворого (загострення виразки шлунка) Василя Стуса. І на медпункті нашої зони, і в лікарні, куди Стуса змушені були покласти, немає найпоширеніших ліків. Тому лікар дозволив Стусові одержати ліки (вікалін та інші) з дому. Але коли прийшла бандероля, втрутилася оперчастина, і ліків Стусові не видали. А переляканий лікар почав відмовлятися від свого дозволу. У своїх заявах у медвідділ управління ми нагадали, що Стус засуджений на 5 років позбавлення свободи, а не на кару смерті через повільне знищення; звертали увагу на відсутність у стаціонарній лікарні управління і в таборових медпунктах навіть таких медикаментів, які має кожна, що шанує себе, сільська лікарня, протестували проти кагебістських метод лікування...

ЧОРНОВІЛ:

Низьке ранкове сонце заглядає у вікна барака, кидає на стіни й обличчя тих, що сплять, довгі тіні від паркана й вишок. Пронизливий дзвінок — і починається ще один таборовий день. Шикуюмося п'ятками на ранкову перевірку. Поки наглядач, заплутавшись в підрахунках, починає спочатку, погляд блукає по сірому понурому натовпу мертвих духово і півмертвих фізично старих. Вище голів наштовхується на довгий ряд виховних кличів і фіксує давно набридле: "Засуджений! Роби добро людям — і вони тобі віддячать тим самим", "Кожному засудженому — продуктивність праці передовиків". І примхливі закони асоціації воскрешають у пам'яті знайоме з фільмів і книжок: "Jedem — das Seine", "Arbeit macht frei..." "Розійдись!" — обриває думку команда, і маса розлазиться — за ранковим черпаком бурди, що називається юшкою, до оглушливої тріскотні машинок до шиття, до запаморочливих дрібниць щоденного суворого лімітованого побуту.

ПЕНСОН:

Зрештою, чи не втомила тебе, мій далекий друже, ця нехитра хронологія таборових буднів? Тим більше, що сьогодні для такого зацікавленого читача, як ти, цей архіпелаг — уже не terra incognita. Сподіваємося все ж, що знайдеш у нашому листі нові факти, деталі нові приклади для ілюстрації відомих істин, на які дехто у вас намагається заплющити очі, заколисаний колісковими піснями досвідченої пропаганди.

ЧОРНОВІЛ:

І не подумай, що ми хотіли налякати твою уяву добіркою жахів. Розпачливий стрибок Саші Романова на колючий дріт на весні 1974 року, знущання наді мною у лютому цього року, відомі уже світові випробування, що випали у Владімірській тюрмі на долю Валентина Мороза — це все таки лише винятки, прояви атакізму. Для щоденної бузувірської жорстокости потрібна ненависть до жертв, яка була властива попередникам наших "вихователів".

Сьогоднішня таборова адміністрація та її кагебістські надхненники нас не люблять, бо з нами багато клопоту (не те, що з колишніми шуцманами!). Але я не відважуюся заявити, що нас ненавидять, скоріше всього до нас ставляться з службовою байдужістю. Вони ж розуміють, що таких, як ми, багато "на свободі" (чи, як ми кажемо, "у великій зоні"), що ми — лише жертви кампанії, люди для відсотка. Так само ж для відсотка і для створення видимости діяльного "виховання" нас періодично карають чи в якихось дрібницях ідуть на поступки — "заохочують". Іноді в діях кагебістів та адміністрації почувається навіть непевність, компромісність, викликана і внутрішніми, і, можливо, зовнішніми причинами. Не завжди зручно буває говорити про Чіле чи Еспанію — і прикручувати мутри у власних мордовських і пермських "заповідниках" для інакомислячих.

Але колись заведена машина пригноблення, втрачаючи деталі й деформуючись, силою "інерції стилю" все ж продовжує рухатися вперед, замість пального пережовуючи людські долі. Чи довго ще?!

1975 рік.

Б. Пенсон, В. Чорновіл

ГУЛАг — сьогодні

Борис Пенсон

Шалом алейхем!

"Перехід до комунізму передбачає виховання свідомих і високоосвічених людей, здібних як до фізичної, так і до розумової праці" (З Програми КПРС; плякат в установі Ж X 385-19).

З приємністю написав би кожному з вас листа, ви знаєте — це не можливе. Так сталося, що можу черкнути кілька слів усім вам. Ви давно дома, вільні, з головою в іншому житті, про багато чого, імовірно, забули — ваш час летить, але частина вас усе ще тут, з нами. Ваші повстанники, бушлати, які ми доношуємо, ваші речі — усе нагадує нам про вас. Мені здається, що відійшли ви щойно вчора, а ті, хто тут недавно, хто вас не застав, — з тими сидиш давно-давно. Богуславський відійшов 2. 7 . 73, останній з вас з цієї зони. Тепер на черзі Толик, далі Борис. Мені пощастило всіх вас зустрічати і доведеться, видимо, всіх проводити. Лишуся сам-на-сам з радянською владою. Сумний варіант, хоч плякат, який висить у зоні, трохи обнадіює:

"Радянська влада не мстить злочинцеві, а дійсно виправляє його, розкриваючи перед ним переможне

значення праці, сенс соціального життя, високу мету соціалізму, який росте, щоб створити новий світ”.

Проводи Віктора вийшли жужмом (заварити не пошастило) через передчасність і несподіваність, з якою смикнули його на етап до Пітеру. Припускаю, він розказав вам про це і про все, що було тут за нього. Я ж почну свого листа з того, чим він закінчив розповідь, і продовжу стисло “хроніку” подій нашого життя.

Серпень 73 року виявився для нас невдалим. Вийшов великий провал з передачею листа до Комітету прав людини в Москву. Лист підписала велика група осіб, і, природно, у КГБ були про це відомості. За день до звільнення Іварові Жуковскісові влаштували на вахті пильний шмон і знайшли листа в закаблуку черевика. Звільнили Івара наступного дня вже з ШИЗО, і бачили ми його лише мигцем за парканом. Відомо, що після цього було в нього багато неприємностей. Для нас обставини провалу лишаються ще не зовсім ясними. Тоді, в серпні, вияснилася лише роля Ф. Клименка, а тепер і ще однієї особи, про яку я скажу пізніше. Нам до рук потрапив донос Клименка в КГБ. У ньому він викладав і факти і давав оцінки декому з нас. Був у хлопців намір поговорити з ним ближчого зручного дня, та вдалося йому викрутитися, несподівано для нас його 12.9 помилувано. Суці суча радість — за шість місяців до кінця строку. За провалом пішли з-за листа репресії. Любарського смикають до лікарні (без нього прокручують тут слідство), потім за тиждень привозять на зону і тут таки 18.8 спрямовують до ПКТ на шість місяців. За Любарським до буру йдуть Пашіліс, Шакіров, Будуляк-Шаригін. Останніх двох за пару місяців відправляють до Владіміра на три роки.

7.9 повернувся з Владіміра Олександр Романов. Вивезли його з цієї зони 30. 8. 71 року. Ви, мабуть, пам’ятаєте, що з приводу його відправки була на знак протесту голодівка від 28. 8 до 3. 9 —15 осіб. Прибув Саня, худий, бадьорий.

Привіз з Владіміра новини і пісню, написану українським поетом Сокульським. Імовірно, дехто з вас його

пам'ятає; його посадили в 1969 році на 4 роки й 6 місяців за звернення від імені Творчої молоді Дніпропетровського і три вірші, інкриміновані йому як антирадянські. З табору Сокульського відправили до Владіміра до кінця строку.

"Обміркуй! Чи все ти зробив для того, щоб переглянути свої переконання і для вдосконалення своїх громадянських якостей?". (Плякат у бібліотеці установи Ж Х 385-19).

Жовтень пройшов під знаком війни. Відро нервів. Інформації немає. Скупі й огидні повідомлення арабських агентств у радянській інтерпретації. Знати будь-що точно не було жадної можливості. Листів з Ізраїля не пропускали. Ми вимагали їх, а Стеценко жартував: "Пощо вам листи? Може, Ізраїль уже й не існує". Не дуже допомогло і знання особливостей радянського радіо, газет. Читали й слухали все підряд, але про справжню картину дізналися лише багато пізніше. Тоді й гора звалилася з пліч.

3. 11. — Адміністрація вирішила пожартувати над нами. Час для подібного жарту був пригожий. Наближалися листопадові урочистості, і, як відомо, є в них звичка на свята вивозити "ненадійних" кудинебудь до ізолятора. Ранком оголосили: "Ідете троє на етап. З'явитися на вахту з усіма речами". На вахті влаштували нам генеральний шмон. Були присутні обидва опери, ДПНК і сам Вельмакін. Продукти (я прихопив нам з н. з. пару бляшанок консервів і цукор) відібрали і, ґрунтовно перетрусивши нас, за пару годин оголосили: "Етапу не буде, ідіть до зони. Продукти забираємо. Не належить". Жартові 56 років, а ми впіймалися, як діти.

"Радянські закони досить суворі в стосунку до злочинців, але вони дуже гуманні, охороняючи людей від антигромадських виявів" (Плякат при вході до зони установи Ж Х 385-19).

4. 12. — У річницю смерті замордованого тут у таборах Ю. Т. Галанскова хлопці заявили протести. Відповідь прокурора установи Ж Х 385 Ганічева на один з них: "Романову

А. І. оголосити, що смерть не знаходиться у причиновому зв'язку з незаконними діями адміністрації у місцях позбавлення волі. Протест Романова не обґрунтований (27. 12. 73)".

10. 12. — У річницю схвалення Загальної декларації прав людини, у зв'язку з порушенням у СРСР цього документу також були протести, і в голодівці брало участь 10 осіб. (Ми троє обмежилися заявами — 24. 12. намічалася наша голодівка з приводу процесів над євреями).

Відповіді на наші протести прийшли з різних установ, але стандартні: "Радянські люди користуються повною свободою і демократією. Підстав для протестів немає".

"Комунізм утверджує на землі мир, свободу, рівність і щастя всіх народів" (Плякат в установі Ж Х 385-19).

Під кінець 1973 року прибув на зону з Владівірської тюрми А. А. Петров. Ви, певно, наслухалися про нього. Він поет і прозаїк. Перебував у Владівірі три роки за публікацію на Заході повісти *Арештантські зустрічі*. Людина він надзвичайно цікавої долі...

У результаті ряду нових процесів на Україні поповнилися лави українців. Серед прибулих сюди — Зорян Попадюк, славний хлопець, студент-філолог Львівського університету, 1953 року народження, активно боровся проти русифікації України. Одержав за це 7 років табору і 5 років заслання. 18. 4. 74 Попадюка посадили на 6 місяців у ПКТ, за сукупністю рапортів, нібито за порушення режиму утримання. (Засуджений у спільній справі з Попадюком Микитко одержав 5 років і перебуває тепер у іншій зоні).

А зовсім недавно познайомився з молодим учителем літератури В. Овсієнком (1949 року нар.) строк 4 роки. У спільній з ним справі: Пронюк М., 1936 року нар., строк 7 років і 5 заслання — співробітник Київського інституту філософії, перебуває в Пермі; Лісовий В., 1937 року нар., строк 7 і 3 заслання, кандидат філософічних наук — тут у Мордовії, у 3 зоні. Наймолодший з політзеків українців тут — Любомир Старосольський, 1955 року нар. Його заареш-

*Портрет А. А. Петрова-Агатова роботи Б. Пенсона
("Лесное", 1974)*

товано за кілька днів перед шкільними випускними іспитами, прямо з шкільної лавки.

12. 1. 74 на знак протесту проти арештів і судів українці вислали заяву і тримали голодівку. Борис і Толик також вислали по заяві (я не ризикнув наступним побаченням). У своїх заявах до Президії Верховної ради СРСР кожний з них указав, що: "12. 1. 74 минуло два роки від дня арешту ряду діячів української культури, засуджених і приречених потім на великі строки ув'язнення, хоч єдиним злочином цих людей було їх прагнення до збереження культурно-національного життя. Мені, євреєві, що прагне виїхати на свою історичну Батьківщину до Ізраїлю і засудженому за це радянським судом, близькі прагнення національно думаючих українців, зрозумілі їх спонуки й надії, біль їх рідних і близьких. У річницю арештів цих людей я висловлюю свій протест, вимагаю їх звільнення".

"Політика нашої партії просякнута великою ідеєю комунізму — усе в ім'я людини, на благо людини"
(Плякат біля штабного барака укр. Ж X 385-19).

Зовсім недавно до нас на зону переведено кілька осіб з особливого режиму. Назву трьох: Бабич Сергій Олександрович, 1939 року нар., українець, робітничий хлопець (до арешту працював теслярем), протестував проти русифікації України, проти важких умов життя, низької оплати праці. Заарештований за це 13. 4. 1960 року і засуджений судом у місті Житомирі на 3 роки ув'язнення в таборі суворого режиму. Сидів тут, у Мордовії. У 1962 році адміністрація відправила його, ніби за порушення режиму, до Владімірської тюрми, де він пробув до кінця строку. Звільнився 13. 4. 1963, а 27. 9 того ж року знову заарештований, знову за обвинуваченням у поширенні листівок з критикою на адресу тодішнього радянського керівництва (М. Хрущова). Новий суд відбувся 19. 2. 1964 в місті Рівному. Строк дали 10 років, тепер уже особливо суворого режиму. 17. 5. 64 Сергій прибув на спецзону. Украй важкі умови життя на спецу, неспівмірно великий строк — усе це гарантувало молодому, здоровому хлопцеві інвалідність до кінця строку і

втрачене життя. Бабич зважується на одчайдушне рішення — піти на втечу. 14. 8 — по трьох місяцях по прибутті на зону — йому вдається втекти. Одначе, через два дні його ввіймали. Видала його одна громадянка, в якій він зупинився переночувати.

Знову слідчий ізолятор, знову чекання нового суду за втечу. І знову ж, навіть з ізолятора, Бабич намагається втекти — робить підкоп у підлозі під нарами. В останню хвилину наглядачі підкоп виявляють і кидають Бабича в ШИЗО, де протягом перших п'яти діб зовсім не годують, тримають роздгненим при мінусовій температурі.

У жовтні 1964 року відбувся суд, і за спробу втечі йому додали три роки. Після суду, чекаючи етапу до Владіміра, Сергій вирішує спробувати втекти ще раз, востаннє; як не пощастить, то ліпше загинути відразу, ніж умирати в муках поволи у Владімірі й у таборах. На шляху до Владіміра йому вдається роздобути одяг у кримінальних, що їдуть з ним поруч. Втікати у смугастому спецодязі — немисленне. Уже при самому кінці дороги, на пероні Владімірського двірця, при пересадці 24. 12, Бабич раптово кидається крізь оточення конвою і втікає. Солдати відкрили вогонь пізно. Офіцер, майор, побіг за ним і, випустивши з револьвера всю обойму, вцілив Бабича в ногу.

Пораненого, його привезли до Владімірської тюрми. Тюремний лікар наполягав на тому, щоб його примістили в лікарні, але Бабича посадили в камеру, і не встигла ще загоїтися рана, як від нього почали вимагати дотримання тюремного режиму. Ліжко на день прив'язували до стіни, залишаючи Сергія у вертикальному становищі по 16 годин на добу. За найменше недотримання режиму хворого саджали в ШИЗО.

19. 2. 65 відбувся суд — за чергову втечу. Бабичеві додали ще три роки. Пробув Сергій у Владімірі до 1968 року, потім його повертають на зону спецрежиму і там він перебуває до 4. 1. 1974 року; а тепер переведений сюди, у 19 зону.

Сімутіс Людвіг, 1935 року нар., литовець, учасник націо-

нального підпілля, що боровся проти Советів за незалежність Литви. Хлопчаком був зв'язковим у литовських партизанів. Потім брав активну участь у нерівній битві, і лише раптове й важке захворювання (туберкульоза хребта), прикувавши його до ліжка, позбавило його можливості продовжувати боротьбу. У лікарні в 55 році Сімутіса заарештовують, над хворим ведуть слідство і суд. Особлива нарада засуджує Людвіга до розстрілу. За кілька місяців кару смерті заміняють 25 роками ув'язнення і все ще безнадійно хворого Сімутіса відправляють до табору. Уже в таборі в 58 році медична комісія схвалює висновок про невиліковність хвороби і пропонує адміністрації звільнити в'язня. Одначе, його так і не звільняють, і він сидить до сьогодні. Прибув Людвіг на 19 зону разом з Бабичем того самого дня — 4. 1. 1974. До кінця строку лишилося йому сидіти 6 років, він — інвалід, але, не зважаючи на це, адміністрація примушує його працювати.

Паулайтіс Пятрас, 1904 року нар., теж литовець і учасник національного підпілля, — людина цікавої і трагічної долі, що багато віддала справі боротьби за незалежність Литви. Освіту Паулайтіс дістав філософічну в Італії. Працював у Німеччині, Португалії. У 1938 році повернувся з-за кордону до Литви. Працював викладачем латини. У 1940 році, з приходом червоних, виїхав до Німеччини. У 1941 році знову повернувся до окупованої німцями Литви і пристав до антинімецького національного підпілля. Брав участь у редагуванні нелегальної газети *За свободу*. Писав статті з протестами проти злочинної фашистської адміністрації в Литві. За це гестapo заарештувало його в 1942 році, після слідства при транспортуванні до концтабору втік і сховався. У 1944 році Литва переходить до рук радянської адміністрації, і Паулайтіс лишається в національному підпіллі — редагує підпільну газету *Дзвін свободи*. У 1947 році його знову за це заарештовують — цього разу ЧК. У ЧК не дуже панькалися з своїми опонентами. З першого ж допиту в НКВД начальник слідчого відділу полковник Захаров витягнув і пустив у рух свій основний аргумент — гумову палицю. Били всі 9 місяців,

поки тривало слідство. Потім Окрема нарада засудила Паулайтіса на 25 років ув'язнення. У 1956 році, в "період реабілітансу", строк скорочують до 10 років. У 1957 році Паулайтіс виходить на свободу. Живе в Литві. Не минає й року, як у 1958 році його знову заарештовують і за обвинуваченням у націоналістичній пропаганді й організаційній діяльності (ст. 58-10, 11) знову засуджують до 25 років позбавлення волі. Потім Паулайтіса етапують до Мордовії на 11 лагпункт суворого режиму. У 61 році раптом адміністрація переводить його на зону з спецрежимом, як сказано в постанові, "за шкідливі контакти з молоддю" — на шість місяців. Замість шести місяців, Паулайтіса тримали в камерному мішку 12 років, і лише тепер його перевели назад на суворий режим до 19 зони.

У 63 році такий собі майор МВД Святкін запропонував Паулайтісові написати до литовської газети статтю — "відсіч наклепникам з Заходу", обіцяючи за це улегшити його долю. Паулайтіс відмовився, і тоді Святкін заявив: "Ви тут згниєте, ви ніколи не вийдете на свободу, можете мені повірити".

Паулайтісові тепер 70 років, сидіти лишилося ще 9 років; мабуть, майорові Святкіну цим разом можна повірити.

18. 2 вийшов з буру Любарський. А через місяць 18. 3. стався епізод, яким я закінчу цю свою "мініхроніку". Того дня хлопці пред'явили обвинувачення В. Белохову. Зажадали від нього пояснити накопичення пов'язаних з ним неясних і неприємних фактів. "Слідство" відбулося майже так, як у "ліпших домах" на Літейному і на Луб'янці. По яких трьох годинах Белохов признався, що писав систематично доноси, як він пояснив: "Лише загального характеру. Ні на кого конкретно". Робив це він для якоїсь могутньої організації, але назвати її відмовився. Припускаю, відгадати не трудно.

"Кожен працездатний засуджений зобов'язаний працювати. Інваліди першої і другої груп притягаються до праці з урахуванням медичних показань.

"Захворілі засуджені зобов'язані не пізніше, як за 30 хвилин до розводу на працю, заявити про свій стан начальникові загону чи старшому днювальному, запи-

сатися до спецкнижки в загоні і, з днювальним, прибути до санчастини" (З правил режиму утримання. Стенд в установі Ж Х 385-19).

Побут наш лишився без змін. Годують усе тим самим вівсом, усе тими ж гнилими оселедцями. Режим став твердіший, і тепер мають намір увести ще й муштру.

"Засуджені зобов'язані носити встановлені нагрудні й нарукавні знаки відрізнення" (З правил режиму утримання. Стенд в установі Ж Х 385-19).

Працюємо, як і раніше. Мене, правда, прокрутили по всіх кочегарках, був на відвозці футлярів, тепер знову спільно з Толиком ковтаю пилюку на зачистці. Один час були розмови про етап на північ, та ніби відклали до осені. Управління зацікавлене нами, як не кажи — добре корито. Задурно меблі, сувеніри — можна нажитися. Шафи і шахові дошки пливуть плавом "наліво"; чай — великий стимулятор.

"Любов до праці і до знань — ось що поверне тобі довір'я Батьківщини, народу, сім'ї" (Плякат в установі Ж Х 385-19).

Начальник колонії Усов zdeградований і переведений начальником режиму десь до Рязані. Приводом стала його п'яна бійка з сином вищого начальника. Усе обійшлося б, але хотілося йому посадити того хлопця (не знаючи, чий то син). Хазяйське діло, захотів — зробив, та от вийшло, що "рідню начальства треба знати з обличчя". Пригадали йому тоді в управлінні все — пияцтво, хамство (сам лише епізод з побаченням Азернікова чого вартий), операцію з меблями, пригоди в селищі й інше. В загальному все, як водиться в таких випадках, ледь-ледь не позбувся партбілета.

Тепер у нас новий начальник — Пікулін.

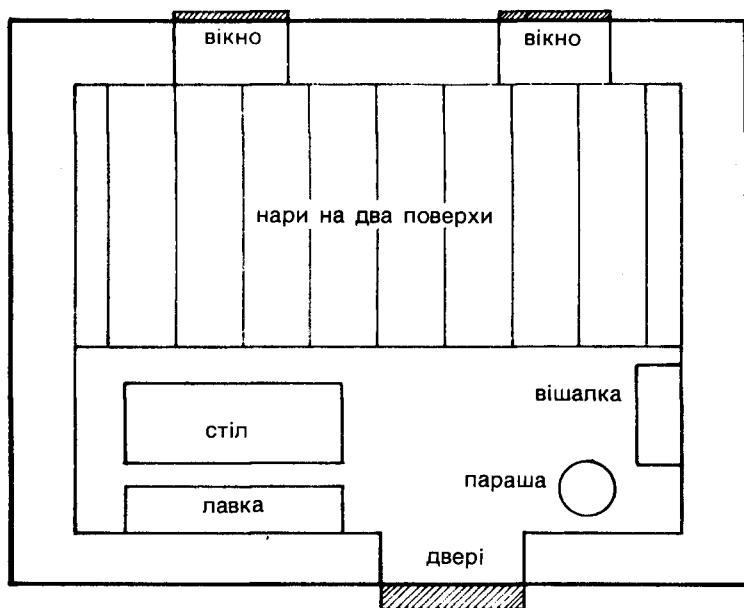
"Засуджений зобов'язаний при зустрічі з співробітниками ІТУ чи іншими службовими особами, що відвідують ІТУ вітатися з ними, вставати, за теплої пори року зняти накриття з голови.

"Засуджений звертається з співробітниками ІТУ на "Ви" і називає 'громадянин' або 'громадянка' і далі

звання і посаду" (3 правил режиму утримування. Стенд в установі Ж Х 385-19).

Недавно я прочитав в *Ізвестіях* від 17. 4. 74 нотатку "Котра година, зозуле?" Мова йде про Сердобський завод годинників, футляри для якого ми продукуємо. Завод експортує свою продукцію за кордон, зокрема до Англії. Цікаво, чи знають англійці, що ця продукція виготовлена руками політ'язнів СРСР? Чи знають аматори російських сувенірів, що взагалі не малу частину радянських товарів виробляють в'язні? Купуючи їх, і вони ж підписуються під усім цим.

"Засуджені! Активно включайтеся в трудове змагання за виконання 9 п'ятирічки" (Плякат в установі Ж Х 385-19).

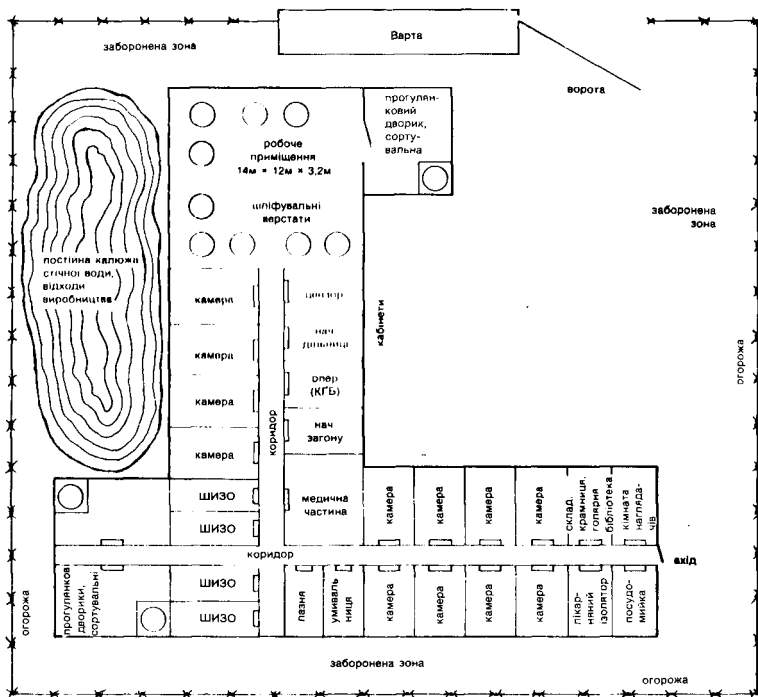

Плян камери 15 м² на 8 осіб

Дуже тривожні відомості надійшли з особливого режиму. Становище наших хлопців там украй важке. Умови життя і праці нелюдські. Зовсім очевидне, що як ніщо не зміниться, то вони, з їх строками, загинуть або стануть повними інвалідами. Утримують їх безвихідно в тісних темних камерах 15 м² по вісім осіб (нари на два яруси). Часто навмисне всуміш з кримінальними, що ще більше погіршує умови життя. Вогкість у камерах така, що за рік згниває по два матраци. Робота важка, надзвичайно шкідлива — шліфування цинового скла. Робоче приміщення надмірно мале, низьке, брудне. Вентиляції немає. У повітрі постійно висить абразивна й силікатна пилюка. Шліфується скло на чавунних і абразивних колах, при цьому весь час використовується гаряча вода, пара від якої осідає на стелі, і вода спливає по стінах униз. Усе приміщення просякнуте вогкістю наскрізь. Спецодягу при цьому немає, і належного при шкідливих працях спецхарчування теж немає. В'язні вимагали молока, і хоч медична комісія визнала роботу за шкідливу, молоко дати відмовилися. Заявили просто: "Від молока може бути ще гірше". За такого становища — виснажлива восьмигодинна праця день-у-день, протягом багатьох років — з тією пайкою, яку вони одержують, камерне утримання без повітря, серед кримінальних, практично без книжок, усе це — неминуча фізична й духовна деградація.

Треба віддати належне Едикові, навіть за таких умов йому вдалося написати й переправити свої щоденники. Не допоміг адміністрації і приставлений до нього "персональний" стукач. Після публікації на Заході щоденника, Едика, Аліка й Юру возили до КГБ в Саранськ. Загрожували новим судом.

Дізналися ми про один кумедний деталь, який приключився з Едиком і Юрою після "великого" переселення спецрежимної зони. Примістили Юру й Едика до десятої камери, і вони звернули увагу, що серед тих, хто опинився з ними, ніби немає стукача. Такого бути не могло. Почали придивлятися до приміщення і зауважили, що по підлозі і стіні тягнеться свіжа цементова смуга. Почали легенько колупати і

План дільниці ч. 1 табору ЖХ 385 (особливий режим).

втягнули нарешті підслухове приладдя, шнур якого проходив через коридор до кабінету опера, який містився проти камери.

Недавно стало відоме, що Осіпов, начальник управління Ж Х 385 "Дубровлаг", пішов на підвищення; треба припускати, що його діяльність високо поціновано, і тепер він призначений заст. міністра МВД Мордовії. Якщо є бажання, можете послати йому привітання.

"Подумай: що зробив ти і що зможеш ще зробити для процвітання Батьківщини" (Плякат в установі Ж Х 385-19).

І щоб закінчити з нашим побутом, наведу кілька свіжих бесід з "урядовими особами, що відвідують ИТУ, бесід, не позбавлених цікавості, на мій погляд, для вас. Так, недавно відбулася бесіда між Рімасом Чекалісом (55 року народження, литовцем, учнем віленського музичного училища, заарештованим 26. 4. 73 року і засудженим у закритому суді за ст. 70 ч. 1 до трьох років табору суворого режиму) і співробітником віленського КГБ Тракімасом. КГБ дуже турбує той факт, що учні музичного училища, в якому вчився Рімас, не лише відмовилися осудити свого товариша Чекаліса, але й поділяють його погляди. Це з'ясувалося на загальних зборах у школі, проведених владою по арешті Чекаліса. Тепер Тракімас у розмові запропонував Рімасові виступити перед учнями своєї школи і самому осудити свої погляди і вчинки. За такий виступ Чекалісу обіцяно улегшення долі і, можливо, звільнення. Рімас, розуміється, відмовився. Він сказав: "Я хочу лише одного — свободи Литві. Хіба це можна засудити і цього зрікатися?".

Наступна бесіда відбулася між начальником Яваського КГБ підполковником Дротенком і Кронідом Любарським. Бесіда відбувалася в центральній лікарні "Добровлагу", де на той час з причини різкого погіршення здоров'я по шістьох місяцях ПКТ перебував Любарський. Цікавим штрихом у ній була спроба кагебіста використати для компромітації Любарського факт перебування останнього в лікарні: "Я недавно був у 19 таборі, — сказав Дротенко, — так усі ваші товариші говорять, що КГБ Любарського відгодує. Для чого б це?". Далі Дротенко повів мову гострішим тоном: "Ви не лише самі постійно неправильно тримаєтеся, але й підбиваєте на це інших. Немає жадної події в 19 таборі, в якій не фігурувало б ваше ім'я. Ми тепер вас підлікували в лікарні, але й ви повинні за це відплатити нам відповідною поведінкою. Як ви думаєте тримати себе далі?".

"У відповідності з тим, як підказує мені сумління", — від-

повів Кронід. — "У такому випадку ваш строк збільшиться, — сказав Дротенко. — Узгоджуйте з цим своє сумління". — "Дуже цікавий вимір для сумління", — зауважив Кронід. — "Я помилився на слові, — поспішив поправити себе Дротенко, — я хотів сказати: узгоджуйте свою поведінку". — "Що ж, цікава помилка..." — "Ну, от що, Любарський, — закінчив Дротенко, — ви мені тепер цілковито ясні. Я більше ні на секунду не випущу вас з поля зору. Ми не дозволимо, чуєте — не дозволимо! — вам вести антидержавну діяльність. Розглядайте це як найсерйозніше попередження".

Цими днями викликали Бориса Азернікова до штабу. Виявилось — четверо: Стаценко, новий начальник Яваського КГБ Дротенко і двоє в цивільному, як вони повідомили, теж робітники КГБ. Як здалося Борисові, один з них є головою КГБ Мордовії. Розмова велася до двох основних моментів. Перше: громадян кагебістів цікавило: "Чому євреї все таки виїжджають з СРСР? Що з цього приводу думає Азерніков?" Друге: попередили, щоб ніяких тепер виступів з боку місцевої громадськості: якщо Борис візьме в них участь, то йому надовго зупинять виїзд до Ізраїлю після звільнення і, крім того, змусять при цьому повнотою заплатити за освіту, тобто 12 тисяч карбованців.

Тема і час розмови дозволяють зробити припущення: мета розмови — профілактика на місці, з приводу візити Ніксона.

Наступна бесіда відбулася також між Борисом і тепер уже співробітником політвідділу управління Нікітіном. Наведу її майже дослівно:

— Чому Ви, Азерніков, не з'явилися на Раду колективу загону, коли вас викликали?

— Я не вважаю для себе це можливим. Ваша Рада колективу складається з чотирьох воєнних злочинців, засуджених на 25 років, колишніх фашистів, які безпосередньо брали участь у знищенні євреїв. Не виключене, що вони особисто вбили моїх родичів. Керує діяльністю цієї Ради комуніст, парторг установи майор Кропотов. Викликали вони мене, як ви вважаєте, з метою мого перевиховання. От і

судить самі: чотири фашисти — убивці на чолі з комуністом мають намір перевиховувати мене — єврея. Не так давно таким самим чином у фашистському концтаборі перевиховували мого батька.

— Ми, Азерніков, чудесно знаємо, хто що робив за війни, тепер ці люди стали на шлях перевиховання і, природно, допомагають нам виховувати тих, хто ще не став на цей шлях, — таких, як ви. Враховуйте, якщо ви не зміните вашої поведінки, ми вас покараємо.

Громадянин Нікітін слів на вітер не кидає. Зорян Попадюк якось одсидів 15 діб у карцері лише за те, що назвав от такого, який "став на шлях перевиховання", — поліцаєм, назвав після того, як той написав на Зоряна наклепницький рапорт.

На закінчення свого листа — пара слів з приводу нашого листування. З листами, на превеликий наш жаль, зовсім погано. Місцеві ще сьак-так доходять, а з-за кордону пропадають безслідно майже всі. Дуже погано, що до цього часу це питання не зрушилося з мертвої точки. А зрушити його треба, і не лише тому, що нам радість одержувати вістку від рідних і друзів. Важливо довести це питання до норми, якщо, очевидно, є якісь міжнародні норми, що зобов'язують пошту до відповідальності за доставку листів. Відділ цензури в Москві свавільно відсіває основну частину листів і ні нас, ні кореспондентів про це не повідомляє. Важливо зобов'язати Головний поштамт у Москві звітувати за кожний не доставлений лист. Якби листи до нас ішли через якунебудь громадську організацію, яка погодилася б перед передачею до Москви їх реєструвати, а потім вимагати повідомлення, то була б імовірність успіху — куди важче цензурі мати справу з організацією, ніж з приватною особою.

Обнімаю вас, чекаю ваших листів.

Борис Пенсон

Мордовія, Лесное,
весна 1974

Звернення 67-ох

До комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу
Верховної ради СРСР
До Комісії законодавчих пропозицій
Ради Національностей СРСР

Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік установлюють як мету кримінального покарання — виправлення й перевиховання засудженого в дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів і пошани до правил соціалістичного співжиття, запобігання доконуванню нових злочинів і викорінення злочинності.

Маючи на меті перевиховання, *Основи поправно-трудового законодавства* встановлюють як засіб виправлення й перевиховання: 1) режим відбування кари, 2) суспільно-корисну працю, 3) політвиховну роботу, 4) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання.

Проте, така універсальність засобів, яка не враховує мотивів злочину, для цілого ряду засуджених приводить до наслідків, прямо протилежних цілям законодавця.

До таких категорій належать особи, які чинять злочин у стані сильного душевного хвилювання, викликаного насильством чи важкою образою з боку потерпілого, при перевищенні меж кінцевої оборони, або ненавмисний злочин. Ці особи, до миті доконання злочину, могли бути

цілковито чесними громадянами, які шанують і дотримуються всіх норм співжиття, з великою пошаною ставляться до законів, що, однак, не врятувало їх від учинення злочину.

Не можна не визнати, що обов'язкова і примусова праця у застосуванні до таких осіб стає просто елементом покарання, що суперечить задумові законодавця.

Для осіб з достатнім рівнем освіти політвиховні заходи ледве чи можуть стати засобом виправлення, а ступінь участі в цих заходах — показником ступеня перевиховання, бо ж не брак знання став причиною злочину.

Стаття 7 *Основ поправно-трудового законодавства* передбачає застосування засобів виправлення лише з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи засудженого і його поведінки, залишаючи на боці питання про мотиви злочину. Основні засоби перевиховання — праця і режим утримання — лишаються примусовими для всіх засуджених, незалежно від запропонованої законом класифікації засуджених.

Таким чином, очевидна кінцевість диференціювати засоби впливу на засуджених за мотивами вчинених ними злочинів і причинами, які породили ці злочини.

Однак, такий підхід не знайшов відображення в діючому законодавстві, що істотно знижує його ефективність, а іноді й просто суперечить вимогам "Основного закону".

Так стоїть справа з особами, засудженими за обвинуваченням у порушенні закону з політичних, національних і релігійних мотивів. Застосування вимог поправно-трудового законодавства в його теперішньому не диференційованому вигляді до цих осіб абсолютно безглузде. Переважна більшість цих осіб вчинили свої дії не через брак освіти і трудових навиків, не в наслідок паразитичного способу життя, а з уваги на свої політичні, національні чи релігійні переконання.

Тому доречно ставити питання не лише про неадекватність застосування до них засобів виховання і виправлення,

передбачених для кримінальних рецидивістів, але й про правомірність всяких спроб насильницького впливу на їх політичні, національні чи релігійні переконання.

Конституція СРСР гарантує громадянам свободу сумління і не містить ніяких винятків ні обмежень у цьому пункті. Видимо, виходячи з цієї ж засади, Радянський уряд приєднався до *Загальної декларації прав людини*, схваленої ООН 10 грудня 1948 року. Статті XVIII і XIX цієї *Декларації* також формулюють право людини триматися перших-ліпших політичних і релігійних переконань. Ці ж принципи відбиті в *Пактах про громадянські права*, підписаних і ратифікованих СРСР.

Вказані правові документи, звичайно, не позбавляють державу можливості оцінювати як злочини будь-які дії громадян, які, хоч і походять з їхніх релігійних, національних чи політичних переконань, однак порушують діюче в державі законодавство. Однак, будь-які спроби насильницького впливу на переконання таких осіб з усією очевидністю суперечать вимогам цих документів.

Отже, поправно-трудове законодавство СРСР в його теперішньому вигляді не може бути застосовуване до осіб, засуджених за обвинуваченням у порушенні закону з політичних, національних чи релігійних мотивів, бо ж однією з цілей кримінального покарання в СРСР є "перевиховання" чи "виправлення" засуджених.

Таким чином, і саму назву "Поправно-трудове законодавство" недопущено застосовувати до названої категорії осіб.

З нашого погляду, мова може йти лише про СТАТУС ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ СРСР, при опрацюванні якого належить ураховувати подані нижче засади.

З огляду на неприйнятність і недопущеність будь-яких заходів насильницького впливу з боку держави, на політичні, національні й релігійні переконання, зазначені в статті 7 *Основ ПТЗ* засоби виправлення й перевиховання, а саме: 1) режим відбування покарання, 2) суспільно-корисна праця, 3)

політвиховна робота, 4) загальноосвітнє і професійно-технічне навчання — *не можуть бути застосовувані примусово*, тобто відмова чи ухиляння засудженого від виконання вимог адміністрації місць ув'язнення, спрямованих на виконання цих засад, не можуть потягнути за собою будь-яких покарань, погіршення правового чи матеріального становища засудженого або інших, не бажаних для засудженого наслідків.

Крім визнаних законодавством прав засудженого, як ось: право на медичне обслуговування, побачення з адвокатом наодинці і т. п., особи, засуджені за обвинуваченням у порушенні закону з політичних, національних чи релігійних мотивів, повинні користуватися також іншими правами, установленними для громадян СРСР, але не вказаними в числі прав, які надало засудженим поправно-трудове законодавство, хоч здійснення цих прав не перешкоджає виконанню вироку суду.

Надання таких прав засудженим за обвинуваченням у порушенні закону з політичних, національних і релігійних мотивів кінцеве, бо здійснення саме цих прав забезпечує свободу сумління й охороняє від зазіхань на неї.

Таким чином, правовий СТАТУС ПОЛІТВ'ЯЗНЯ мусить зокрема містити наступні засади:

1. Політичні в'язні, тобто особи, засуджені на позбавлення волі за обвинуваченням у порушенні закону з політичних, національних і релігійних мотивів, утримуються окремо від інших засуджених.

2. ПЗК (політв'язень — ред.) утримується в місцях позбавлення волі на території тієї союзної республіки, в межах якої були вчинені інкриміновані йому дії.

Не дозволено розташовувати місця позбавлення волі для ПЗК у місцевостях з важким або шкідливим для здоров'я кліматом, ані у важкодоступних районах.

3. ПЗК має право одержувати, набувати й користуватися без обмеження книжками, журналами, газетами й іншою літературою, також і видаваною за кордоном, якщо її поширення в СРСР не заборонене законом; має право

набувати й користуватися радіо- і телевізійними приймачами й іншими засобами одержання інформації.

4. ПЗК має право на побачення з рідними й будь-якими іншими особами без обмеження кількості побачень і їх періодичности.

Так само не підлягає обмеженню листування ПЗК.

Обшуки осіб, що приїжджають на побачення до ПЗК, не робляться.

Користування тією чи іншою мовою на побаченні і в листуванні обмеженню не підлягає.

5. ПЗК мають право на індивідуальне й колективне виконання релігійних обрядів, а також на задоволення всіх інших потреб, пов'язаних з їх релігійними переконаннями, на одержання й користування релігійною літературою, предметами релігійного культу і т. п.

ПЗК мають право творити об'єднання за віровизнаннями, а також запрошувати священиків для їх участі у відбуванні релігійних культових обрядів і релігійних свят.

Адміністрація місць позбавлення свободи повинна надати потрібні приміщення для відбування релігійних культів.

6. ПЗК, громадянин СРСР, користується активним виборчим правом, якщо він не позбавлений цього права за вироком суду. З цією метою на території місць позбавлення волі ПЗК створюються виборчі дільниці.

7. Неприпущенні будь-які обмеження в користуванні ПЗК їх рідною мовою, як і будь-які вияви національної дискримінації.

8. ПЗК має право на самоосвіту, на зайняття мистецтвом і фізкультурою. ПЗК мають право на взаємодопомогу в цих зайняттях і на придбання всього потрібного для їх проведення. Адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана надати приміщення для цих цілей.

9. Неприпущенне будь-яке обмеження контактів і спілкування між ПЗК, що утримуються в одному місці позбавлення волі.

10. ПЗК мають право спільно відзначати різні пам'ятні дати — особисті й історичні.

11. Будь-які форми примусового політвиховного впливу на ПЗК з боку адміністрації недопущенні. Участь ПЗК у політвиховній роботі, яку провадить адміністрація, не є обов'язковою.

12. Адміністрації місць позбавлення волі забороняється встановлювати будь-які кари чи дискримінаційні засоби, як і погіршувати умови тримання окремих ПЗК порівняно з іншими — в залежності від їх поглядів і переконань чи в залежності від їх поведінки. При цьому ПЗК можуть зазнавати адміністративних і кримінальних покарань у порядку і випадках, передбачених загальним законодавством.

13. Самодіяльні організації ПЗК функціонують поза контролем адміністрації місць позбавлення волі; забороняється використовувати ці самодіяльні організації на шкоду правам будь-кого з ПЗК.

14. Забороняється надавати ПЗК будь-які адміністративні чи наглядацькі функції щодо інших ПЗК.

15. Будь-які форми примусу ПЗК до праці забороняються. Адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана надати охочим працювати таку можливість. Оплата праці ПЗК здійснюється за нормами й розцінками, діючими в народному господарстві. Будь-які вирахування з зарплатні ПЗК на покриття видатків для їх утримання в місцях позбавлення волі не застосовуються.

Тривалість робочого дня і тижня, надання чергових відпусток і відпусток при хворобі — провадиться на основі загальногромадянського законодавства про працю.

Праця ПЗК організується з збереженням правил охорони праці й техніки безпеки, установлених законодавством про працю. Час праці в ув'язненні враховується в загальний трудовий стаж політ'язня.

16. Будь-яке приниження людської гідності є недопущенне. Забороняється примушувати ПЗК стригти волосся, носити одяг спеціального зразка, носити іменні чи

камерні знаки на одязі, знімати шапки й вставати перед представниками адміністрації і т. п.

17. При етапуванні ПЗК за межі місця позбавлення волі, в якому його тримають, адміністрація зобов'язана не пізніше, ніж за три доби, поінформувати самого ПЗК і його рідних про місце, куди його спрямовують, і про мету етапування.

18. Адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана забезпечити ПЗК харчуванням за оптимальними науково обґрунтованими нормами, а також з урахуванням стану здоров'я.

Будь-яке зменшення чи обмеження харчування залежно від поведінки чи переконань ПЗК неприпустенне.

19. Адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана безкоштовно забезпечити ПЗК одягом, взуттям, постіллю, відповідними до сезону й місцевого підсоння. Носити одяг єдиного зразка не є обов'язковим.

20. Адміністрація місць позбавлення волі зобов'язана безкоштовно забезпечити політв'язнів приміщеннями для житла, приймання їжі, зайняття та інших потреб, згідно з діючими громадянськими нормами і санітарно-гігієнічними вимогами.

21. Попри медичне обслуговування засуджених, передбачене діючим законодавством, ПЗК також мають право запрошувати довільно медичних робітників, у тому числі й лікарів з закордонних країн, з метою медичного обслідування й одержання кваліфікованих консультацій.

За відсутності ліків у санчастині місць позбавлення волі, ПЗК має право замовляти їх довільно, а медсанчастина зобов'язана прийняти ці ліки й використати їх за призначенням.

22. Обмеження перебування ПЗК на свіжому повітрі є неприпустенне.

23. Попри харчування, одяг, взуття і постіль, видаваних безкоштовно адміністрацією місць позбавлення волі, ПЗК також має право без обмеження одержувати від рідних та інших осіб, а також набувати через торговельну мережу

продукти харчування, одяг і предмети вжитку та користуватися ними.

24. ПЗК має право одержувати гроші від рідних та інших осіб, а також має право вільно розпоряджатися своїми грошовими засобами.

Наведений перелік вимог, крім того, цілковито узгоджується з засадами статті I *Основ ПТЗ* про те, що "застосування покарання не має на меті завдати фізичних страждань чи приниження людської гідности".

Для забезпечення суворого дотримання цього СТАТУСУ, дотримання законности при виконанні вироку, потрібне, крім існуючої системи прокурорського нагляду й контролю з боку суспільности СРСР, також і здійснення контролю з боку іноземних і міжнародних громадських організацій.

Виходячи з цього, *мусить бути гарантоване:*

1. Право апеляції політв'язнів до преси, громадських діячів і організацій.

2. Право представників громадських організацій, преси й окремих громадських діячів відвідувати місця позбавлення волі, право і можливість знайомитися з умовами утримання та зустрічатися з політв'язнями.

3. Названі в пп. 1 і 2 засади поширюються на представників громадськості, преси й організацій СРСР, зарубіжних країн, а також міжнародних організацій.

Це потрібне для охорони від зазіхань на свободу сумління політв'язнів, оскільки в СРСР, за статтею 126 Конституції, керівним ядром кожної громадської і державної організації є урядова партія — КПРС, яка веде боротьбу з тими політичними, релігійними переконаннями і національними поглядами, які, за правилом, є мотивами дій політв'язнів.

З уваги на те, що засади, які містяться в цій Заяві, ґрунтовно розходяться з *Основами ПТЗ* від 11 липня 1969 року, кінечним є окремий законодавчий акт Верховної ради СРСР для їх зміни.

Цим і пояснюється це звернення до Комісії законодавчих пропозицій Верховної ради СРСР з клопотан-

ням розглянути викладені вище міркування і запропонувати на розгляд Верховної ради СРСР відповідний викладеному вище СТАТУСОВІ проєкт окремого закону, який регламентував би виконання й відбування покарання осіб, засуджених за обвинуваченням у порушеннях закону, вчинених за політичними, національними і релігійними мотивами.

Цю Заяву підтримують політв'язні:

Владимірська тюрма

Левко Лук'яненко, Микола Будуляк-Шаригін, Владлен Павленков, Александр Чекалін, Гунар Роде, Яків Сусленський, Юрій Вудка, Олексій Сафронов, Вітольд Абанькін, Юрій Шухевич, Валентин Мороз, Сергій Верхов, Олександр Сергієнко, Анатоль Здоровий, Владімір Буковський, Юрій Гродецький, Йосиф Мешенер, Владімір Афанасьєв, Михайло Макаренко, Георгій Давидов, Кронід Любарський, Гілень Бутман.

Табір особливого режиму, Мордовія

Едвард Кузнєцов, Юрій Федоров, Олексій Мурженко.

Пермський табір ч. 35 (суворий режим)

Зіновій Антонюк, Іван Світличний, Микола Горбаль, Ігор Калинець, Валерій Марченко, Іван Кандиба, Євген Пронюк, Євген Пришляк, Василь Захарченко, Дмитро Демидов, Іван Шовковий, Баграт Шахвердян, Размік Загребян, Гаррі Суперфін, Семен Глузман, Анатоль Альтман, Лейбе Хнох, Ігор Огурцов, Йоган Вальдман.

Пермський табір ч. 36 (суворий режим)

Степан Сапеляк, Дмитро Гриньків, Володимир Сеньків, Роман Чупрей, Євген Сверстюк, Олег Воробйов, Йосиф Менделевич, Вульф Залмансон, Марк Димшиц, Шарунас Жукаускас, Йонас Шілінскас, Андрюс Міраускас, Аполлоній Берничук, Микола Бондар, Віталій Калиниченко, Андріс Пуце, Ріллі Саартс, Ашот Навасардян.

Мордовські табори (суворий режим)

Паруйр Айрікян, Арарат Товмасян, Василь Стус,
Вячеслав Чорновіл, Ізраїль Залмансон.

Дата цього документу не встановлена. Агентство Ройтер повідомило 31 жовтня 1975 року, що, крім вище підписаних політв'язнів, ще десять політв'язнів підписало цю заяву. Мабуть, текст її був відомий радянським дисидентам уже в червні 1975 року. — Ред.

ЗМІСТ

Від видавництва 5

В. ЧОРНОВІЛ — ДОКУМЕНТИ

Вирок В. Чорновола 9

Заява В. Чорновола воєнному прокуророві 36

Лист В. Чорновола до президента Форда 61

В'ЯЗНІ ОБВИНУВАЧУЮТЬ

Б. Пенсон і В. Чорновіл : Будні
мордовських таборів 69

Б. Пенсон: ГУЛаг — сьогодні 116

Звернення 67-ох 133

